

KARTLÄGGNING – kommentarstext

Kartläggning av befintligt material och metoder inom MIK-fältet, för Kommittén för det demokratiska samtalet (Ku 2018:4).

Av Mathias Cederholm, Alle fonti HB. Maj 2019.

För en aktuell genomgång av MIK-begreppet, och relevanta frågor som det digitala samhällets utmaningar, aktuell forskning och olika insatser kring MIK i Sverige, med några internationella nedslag också, rekommenderas rapporten *Medie- och informationskunnighet i den digitala tidsåldern - en demokratifråga; kartläggning, analyser, reflektioner*, (red. Ulla Carlsson) 2018.¹

Avgränsning

MIK är ett omfattande område, och det bör påpekas att aspekter som övning i praktisk användning och skapande antagligen också bidrar till att stärka de kritiska förmågorna kring mediekonsumtion, användning av sociala medier m.m. Så går också resonemangen i t.ex. Unescos diskussion kring MIL. De aspekterna lämnas mestadels utanför i den här sammanställningen men det bör noteras att en del av de aktörer som tas upp här även erbjuder material som behandlar dem.

Allmänt kan påpekas att diskussionen kring källkritisk förmåga, mediekunnighet osv tenderar att rikta sig mot den enskilde individens förmågor att hantera, orientera sig i och kritiskt granska de stora informationsströmmar som nu präglar samhället. I MIK-begreppet ingår emellertid också ett mer övergripande perspektiv om att kunna kritiskt förhålla sig till de mediasystem och -ekologier som är rådande. Från medieforskare på LSE har detta på senare tid lyfts fram. Mediekunnighet för den enskilde är enbart en del av en större problembild, och den kritiska diskussionen om våra mediasystem, informationsarkitektur osv bör föras noggrant, men kanske också i sig ses som en del av en nödvändig bredare kompetens hos den enskilde. Kritisk analys och debatt om aktuella utmaningar för samhället med bäring på t.ex. sociala mediers mekanismer, AI-utveckling m.m. ska kanske ses som en del av viktiga MIK-resurser.

Som kommer att framgå efterhand så har MIK-ämnet ganska oklara avgränsningar åt olika håll, och det blir tydligt när man följer utvecklingen av relevanta undervisningsmedel och liknande.

Exempelvis har en del aktörer alltmer börjat komplettera inriktning på källkritik med fokus på

¹ Specifikt kring insatser som kan sägas vända sig emot "fake news" se uppsatsen "Nytt men inte fejkat om fake news; En studie om det svenska civilsamhällets mobilisering mot fake news" VT 2018, av Carina Einarsdotter, med en inventering av olika aktiviteter och aktörer i Sverige, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1243965/FULLTEXT01.pdf>

sökkritik och s.k. källtillit, som egentligen också kan ses som inslag i MIK-komponenter som informationskunnighet, nyhetskunnighet och internetkunnighet. Steget är inte långt till att även beakta andra delar av det som kallas för kritiskt tänkande. Detta blir även aktuellt i samband med diskussioner om exempelvis faktaresistens. Därför kommer vi att även efterhand beröra resurser kring argumentationsfel/analys, statistikkunnighet och vetenskaplig kunnighet.² Här kommer inte att behandlas regelrätt forskning, och inte heller material med fokus på kognition och liknande, men det bör påpekas att stärkande av mediekonsumenters kognitiva och reflexiva förmåga ser ut att komma i fokus för diskussion och pedagogiska satsningar i den närmaste framtiden. Det blir alltmer avgörande att förstå hur man påverkas av och reagerar på den information som når en via exempelvis sociala medier, på samma vis som det är viktigt att kritiskt granska själva informationen och dess produktion och distribution. Det kan handla om användarens egna kognitiva utmaningar (bias och liknande) men också frågor kring design, gränssnitt, användarvänlighet och liknande. Som ett exempel kan nämnas en studie av Nygren/Guath som bl.a. visar på att många människor har svårt att skilja mellan annonser och nyhetstexter på en typisk svensk nyhetssajt.³ Här aktualiseras en rad parallella frågeställningar inom vårt problemområde – det handlar om kognition och hur material presenteras på en sajt; det handlar också om hur nyhetsmedier av olika skäl väljer att presentera sitt innehåll; studien tar även upp vikten av förmågor och kritiskt förhållningssätt – de med stort självförtroende kring sin källkritiska förmåga visar sig ofta vara förhållandevis svaga i att bedöma den här typen av material. Detta illustrerar hur många problemställningar ofta glider samman, vilket kan ses som ett argument för att MIK-övningar, inte minst i digital källkritik, skulle vinna på att vara heuristiskt upplagda i flera led, och multimodala med ett kombinerat fokus på såväl digitala/mediale som kognitiva aspekter, samtidigt som man inte bör glömma de klassiska mediekritiska ansatserna.⁴

För att kort ringa in MIK-begreppet väljer jag här ett citat från Skolverkets ”Få syn på digitaliseringen på gymnasial nivå”:

”Medie- och informationskunnighet, MIK, är ett samlingsbegrepp för flera kompetenser inom informations- och medieområdet. Enligt UNESCO:s ramverk handlar det bland annat om att kunna söka information, att bedöma den kritiskt, att förstå hur medier av olika slag fungerar, att kunna publicera egna texter och att kunna delta i de demokratiska processerna. Statens medieråd

2 Jämför texten ”MIK-ekologin och dess förhållande till grundskolans läroplan”, <http://pedagog.trelleborg.se/?p=3201>

3 Nygren, Guath ”Swedish teenagers' difficulties and abilities to determine digital news credibility”, <https://www.nordicom.gu.se/sv/publikationer/nordicom-review/swedish-teenagers-difficulties-and-abilities-determine-digital-news>

4 För några exempel på scheman över olika typer av kognitiv bias, ett behandlar närmare 200 stycken (!) <https://bigthink.com/mind-brain/cognitive-bias-codex>, jfr https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_cognitive_biases

beskriver medie- och informationskunnighet som ”förmågorna att finna, analysera, kritiskt värdera och skapa information i olika medier och kontexter”. Det här är exempel på förmågor som beskrivs i läro- och ämnesplanerna samt i examens- och programmålen, men utan att begreppet MIK används.”

Att ringa in material för hela detta fält är ogörligt i en enklare inventering. Fokus kommer därför att sättas på material som kan användas i utbildning, undervisning, självstudier m.m. kring skärningspunkten MIK, kritisk förmåga och digital kompetens. Främst handlar det om ett kritiskt förhållningssätt till den digitala information människor möter på nätet och sociala medier.

Desinformation, propaganda och näthat - definitioner

Kommittén har fått uppdraget att bl.a. inventera MIK-resurser i landet som behandlar de tre fälten desinformation, propaganda och näthat. När det kommer till våra nya digitala informationsmiljöer leder detta till en rad frågeställningar kring definitioner, vilket framgår löpande i kommentarstexten. Här nedan förtydligas några punkter:

Näthat är kanske den minst komplexa av de tre även om gränsdragningar för definitionen kan vara svåra. Litet förenklat kan näthat, med Wikipedias relevanta definition, sägas vara ett ”samlingsbegrepp för hot, trakasserier, kränkningar, förolämpningar eller nätmobbning mot en individ, eller hets mot folkgrupp (engelska hate speech), som sker över internet”. Det kan vara olika typer av innehåll man försöker fånga med termen (tillmälen, hot, falska uppgifter, riktig men kränkande information osv), de egentliga utmaningarna handlar ofta om åtgärder: Lagstiftning? Vad kan man som utsatt göra? Moderation på plattformar, i kommentarsfält osv. Allmänhetens moraliska ansvar för beteende på nätet? Vuxnas deltagande i ungas nätvardag. Med mera.

Propaganda och desinformation är mer komplexa. Historiskt syftar propaganda på metoder att försöka påverka människors åsikter och känslor, ofta med vinklat innehåll, eller emotionellt appellerande information. Det kan handla om politisk påverkan, men även exempelvis kommersiell reklam. Desinformation syftar på spridande av avsiktligt felaktig information, med syftet att bl.a. påverka eller skapa förvirring. Både propaganda och desinformation brukar vara knutna till en tydlig målsättning hos den ansvariga aktören. Källkritiska frågor har alltid varit avgörande för att hantera dessa typer av information. Från vem? Motiv? Tendens? Men även andra läsararter har varit användbara; analys av retorik och narrativ, av populärkulturella inslag, av semiotiska och andra element i text, bild, film.

I och med den digitaliserade informationsvärlden, sociala medier, nya möjligheter till digital manipulation och fabrikation, har förutsättningarna på många vis förändrats, och dessa definitioner har behövt kompletteras. Som exempel kan man se på termen ”Computational Propaganda”, som syftar på sådant som metoder att förstärka spridning och genomslag, manipulera trafik, använda fejkkonton/botar, manipulera så att en organisations kampanj ser ut som en gräsrotsrörelse, utnyttja personliga data för att personalisera budskap (anpassa efter där individen är som mest påverkbar och exempelvis kognitivt sårbar), och mycket annat. Med dessa tekniker kan många olika typer av information få karaktären av propaganda och desinformation. Det handlar om hur innehållet ser ut, men alltså även om avsändare, motiv, medium och kontext för spridning, samt relationen mellan avsändare och mottagare. Avsändare (webbplatser, konton, profiler) kan fejkas, innehålls betydelse kan förändras med nya digitala kontexter, olika aktörer med olika motiv kan samverka i spridning av material. En tacksam modell för att ringa in denna nya informationsvärld och de problem som vi här behandlar presenteras i First Drafts rapport ”Information disorder”, skriven 2017 för Europarådet och som fått en hel del uppmärksamhet. Rapporten visar att de klassiska angreppssätten kring propaganda och desinformation förvisso är lika relevanta som tidigare, men att det även behövs nya sätt att tolka information som man möter exempelvis i ett flöde på sociala medier. I modellen ges exempelvis förslag på en typologisering av olika typer av felaktig information, och det framhålls att problematisk information kan såväl vara riktig som falsk. Modellen bygger på en tredelning av informationens karaktär, som utgår från såväl grad av riktighet som från motivet för spridningen. ”Malinformation” är exempelvis riktig information men med syftet att skada, jämför en del typer av näthat/trakasserier, exempelvis doxxing, med privat information, bilder etc som släpps utan den berördes medgivande. ”Misinformation”, på svenska ung. oavsiktligt felaktig information (t.ex. journalistiska misstag/slarv) kännetecknas vanligen av att det saknas motiv att skada/påverka, men med sociala mediernas möjligheter för aktörer att ompaketera, driva på spridning osv kan ganska harmlösa misstag, eller föråldrad information, förvandlas till att bli problematiska. Samtidigt ökar möjligheterna till regelrätt manipulation och fabricering av digitalt material.⁵

För att idag hantera och granska det som benämns som propaganda och desinformation behövs

5 <https://firstdraftnews.org/coe-report/> , exempel på modellens betydelse ses bl.a. i UNESCO:s nya handbok för utbildning av journalister kring "fake news", desinformation m.m., "Journalism, 'Fake News' and Disinformation", <https://en.unesco.org/fightfakenews>. För en analys av termen ”fake news” med liknande fokus på behovet av att analysera modern digital ”misinformation” utifrån karakteristik, produktion och spridning (samt motåtgärder) se ”Fake news” av Bente Kalsnes i Oxford research encyclopedia of communication, <http://oxfordre.com/communication/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-809>

alltså en rad nya, liksom traditionella, angreppssätt och förmågor. Till att börja med behöver alla medborgare grundläggande insikter i källkritik och mediekunnighet. Till det senare hör att kunna orientera sig i medielandskapen, att förstå t.ex. den journalistiska processen (för att - bl.a. på sociala medier - kunna bedöma nyhetsmediers kvalitet, och öka förmågan till egna granskningar av nyheter, påståenden m.m.) och i viss mån själv fatta medieetiska beslut (när man t.ex. delar i sociala medier). Men det behövs också insikter i vilka möjligheter som idag finns i att manipulera och påverka genom våra digitala informationssystem enligt exemplen ovan, och att värdera olika typer av information som, mer eller mindre osorterat, kan dyka upp i våra flöden och sökträffar. Det är där denna inventering har sina utgångspunkter. Det behövs en övergripande kunskap om en hel del ämnen för att stärka människor inför deras utsatthet för propaganda, desinformation, och förvisso också näthat. Några avgörande exempel: digital källkritik, sökkritik, algoritmer och förståelse av plattformars och olika medieaktörers incitament, mediekunnighet, informationssökning, värdering och bedömning av olika typer av påståenden och publikationer med mera, förmåga att identifiera konspirationsteorier och pseudovetenskap som är återkommande i dagens propaganda (och i sig utgör mis/des-information), samt ett självkritiskt förhållningssätt (om egen bias, om sina nätverk och eventuella ekokammare, om vad man sprider och varför). Eftersom dessa fält är omfattande är behovet antagligen stort av överskådliga genomgångar, checklistor med ofta heuristiska sammanställningar av tillvägagångssätt, genomtänkta och aktuella övningar i granskning och informationssökning, aktuell och lättillgänglig information om teknisk utveckling m.m.

Övergripande relevanta resurser

Det finns en uppsjö av resurser med fokus på digitalisering och liknande, som inte sällan berör ämnena här men inte har dem i sitt huvudsakliga fokus. Många aktörer lägger upp intressanta föredrag och liknande på Youtube. Det finns mycket bra material i denna form men det är svårinventerat, och det finns inga ordentliga sammanställningar av denna typ av resurser.⁶ Det finns få nationella forum för diskussion och uppdaterad information om dessa ämnen. Tyvärr har vi för närvarande ingen aktör av mer traditionellt format som mer samlat rapporterar om och kommenterar den internationella utvecklingen och debatten kring ”misinformation”, rapporter, konferenser,

⁶ Exempelvis Pedagog Göteborg har varit flitiga med att lägga upp relevanta inspelade föredrag.

https://www.youtube.com/channel/UCJTCCGw0gJrmXI_GLlLysWA

Några exempel: Föreläsning av teknikjournalisten Andreas Ekström om Google, sökträffar och om digital jämlikhet.

<https://www.youtube.com/watch?v=E-jLTgOhLuQ&feature=youtu.be>

Flera föreläsningar av Mediatekets Martin Törnros, kring digital källkritik, memer, m.m.,

<https://www.youtube.com/watch?v=BGXwzY6DxWk> , <https://www.youtube.com/watch?v=tbCWVkgGwKco>

Seminariedagen om skolelever och digital kompetens, på Internetdagarna 2018, med presentationer bl.a. av aktuell forskning, finns på Internetdagarnas egen sida, <https://internetdagarna.se/program/skolan-digitaliseras-vad-lar-sig-eleverna/>

lagstiftning m.m.⁷ Intressant nog har nätverk med denna inriktning växt fram i form av Facebookgrupper. De kan vara ett utmärkt sätt att sprida information och diskussion. Det ska påpekas att driften av dylika grupper ofta vilar på ideella krafter, och att moderering kan kräva en del arbetsinsatser. Det behövs ofta eldsjälur och någon form av stabilt nätverk bakom för att denna typ av forum ska vara bärkraftigt över en längre tid.

Digital Samhällskunskap är en stor och välmodererad Facebookgrupp, startad 2015. Den vänder sig till ”alla intresserade av samtal om samhällets digitalisering, hur samhället påverkas av teknikförändring och vad teknologin innebär för oss som medborgare idag och imorgon.”, med syftet ”att skapa ett öppet folkbildande samtal om samhällets digitalisering för lärare, bibliotekarier, tjänstemän, politiker, beslutsfattare och andra intresserade.” Gruppen har närmare 11 000 medlemmar och har samlat stor teknisk kompetens och ett stort nätverk. Administratör är Carl Heath. Anders Thoresson som också är involverad i arbetet med gruppen driver även podcasten *Digitalsamtal* som berör liknande ämnesområden som gruppen.

Källkritik, fake news och faktagranskning är en medelstor Facebookgrupp som startades 2017. Den har 4000 medlemmar och har varit det forum där ämnen som digital källkritik, propaganda, ”fake news”-debatten och liknande bevakats utförligast i Sverige under de sista åren. Den vänder sig främst till relevanta yrkesgrupper som lärare, bibliotekarier, journalister etc. En mindre systergrupp, den nystartade *MIK i skolan* (400 medlemmar) vänder sig specifikt till intresserade lärare, IT-pedagoger etc. Grupperna administreras och drivs av bl.a. Mathias Cederholm (Alle Fonti) och Ola Nilsson (IT-pedagog, bloggen Pedagog Trelleborg).

Gruppen *Källkritik - TÄNK innan du delar eller gillar!* (1700 medlemmar) är en något mindre hårt modererad grupp där medlemmarna tillsammans granskar material från nyhets sajter, i sociala medier etc.

Det finns en rad andra Facebookgrupper med inriktning mot skola/lärare som kan vara relevanta på olika punkter, i synnerhet de mer tekniska aspekterna av digital kompetens är välrepresenterade. Gruppen *IKT - Möjligheter och utmaningar* (4200 medlemmar) fokuserar på IKT/IT i samhälle och i skola. *IKT-pedagoger* (ca 5500 medlemmar) fokuserar på utvecklingen av IKT-pedagogik. En del grupper fokuserar på verktyg, som gruppen *IKT-verktyg* (knappt 10 000 medlemmar). Andra grupper är *Nationellt resurscentrum för digital kompetens*, *Teacherhack*, *IKT-pedagogik och skolutveckling*, *IKT: Digital Media, Förskolan & iPad (Framtidens Förskola)*, *Makerskola* samt *IKT – Möjligheter och utmaningar*. Det finns en grupp specifikt för MIK-frågor i

7 Jämför danska danska TjekDet som regelbundet kommenterar utveckling på EU-nivå, inom IFCN, avgörande rapporter, konferenser m.m. I USA finns ett antal sådana nyhetsbrev m.m., exempelvis från Poynter/IFCN.

bibliotekssammanhang, *MIK på bibliotek* (500 medlemmar).

Det finns en intressant möjlighet för relevanta Facebookgrupper, med funktionen Social inläring, som innebär att publicerat material kan organiseras i tematiska ”kurser”. *Digital Samhällskunskap* och *Källkritik, fake news...* har påbörjat en sådan arbetsgång.

Nedan inleds en genomgång av de större aktörerna (främst myndigheter) med mer omfattande lärresurser för skola och allmänhet, detta material kan generellt uppfattas som kvalitetssäkrat. För en orientering kring nya skrivningar i läroplanen kring digital kompetens, MIK och liknande, och relevanta resurser för skolan, får man en bra översikt (åk 1-9) av sammanställningen ”Läroplan 2018 - Digitala skolan” som AV-Media Trelleborg gjort. Den knyter inslagen i de olika skolämnena till lämpliga pedagogiska resurser kring digital kompetens.⁸ En genomgång med fokus på MIK-fältet för skolan, åk 1-9, finns med den nystartade MIK-portalen, knuten till Årstaskolan i Stockholm.⁹ En nygjord tankekarta med en ganska fyllig orientering i digital kompetens utifrån skolperspektiv har byggts upp av utvecklingsledarna för IKT i Göteborg. Där finns introduktioner till lärområdena, kopplingar i styrdokumentet, resurser att använda i undervisningen, forskning kopplad till områdena och förslag på fördjupande material. Till de för denna inventering relevanta lärområdena hör främst källkritik, MIK, nätmobbning, digital samhällskunskap och även normkritik.¹⁰

Aktörer kring digital källkritik m.m.

STATENS MEDIERÅD

Lär om medier på Statens Medieråds webbplats vänder sig till lärare, bibliotekarier, föräldrar och andra vuxna som vill lära sig mer om dagens medielandskap och öka sin medie- och informationskunnighet (MIK). Där finns bl.a. utbildningen MIK för mig, ett digitalt utbildningsverktyg med diskussionsfrågor, färdiga lektionspaket och övningar om källkritik, vinklade budskap och våra relationer på nätet. Syftet är att få igång reflektioner och diskussioner i skolan kring hur medielandskapet förändras. Vad krävs för att bli en medveten och kritisk medieanvändare? Vad innebär egentligen kritiskt tänkande idag? Vilka kunskaper och förmågor är nödvändiga? På webbplatsen finns också materialet *No hate*, som tas upp längre ned.

MIK för mig vänder sig till skolor, skol- och folkbibliotek. Materialet har olika målgrupper, dels

⁸ <https://sites.google.com/edu.trelleborg.se/digitalaskolan/>

⁹ <https://mikportalen.se/>

¹⁰ <https://www.mindomo.com/sv/mindmap/digital-orientering-b89a36b4016e4611a25ec4072e8f1bee> , om bakgrunden till tankekartan se <https://pedagog.goteborg.se/artikel/orientera-dig-kring-digital-kompetens/>

elever, men också personal/vuxna som agerar i ungas närhet.

Ämneskategorierna visar bredden på materialet: Sociala medier, Näthat, Civilkurage, Anonymitet, Vinklade budskap, Påverkansmetoder, Källkritik, Propaganda, Reklam, Konspirationsteorier, Algoritmer, Dold reklam, Filterbubblor, Sanning, Din medievardag, Förtal, Upphovsrätt. Några få resurser finns även på engelska och arabiska.

Det finns några ganska utförliga lärarhandledningar/lektionssamlingar, ett par exempel: *Vilja veta*, med syftet att få elever att reflektera över sitt liv på nätet rörande både möjligheter och risker. *Jag <3 internet – dina rättigheter och skyldigheter online*, ett läromaterial för mellanstadiet med övningar för att samtala kring vad eleverna gör på nätet, hur de kan skydda sina rättigheter på nätet, belysa skyldigheter på nätet o.s.v. Det finns även exempelvis s.k. diskussionskort kring vad som är rätt och fel och vad som kan innebära risker på nätet.

På *MIK för mig* finner man inte minst ett paket med material på temat *Källkritik — vem, vad, varför?* Där ingår för närvarande följande ämnen: Så söker man information — checklista, Sökmotorer är inte neutrala, Bilder visar inte allt, Källkritik - en utmaning, Nya medieproducenter, Vad blir en nyhet?, Kvinnor och män i medier, Vem bekostar medierna?, Olika typer av reklam.

På webbplatsen finns även spåret *Jag vill prata med mitt barn*, med guider, råd m.m. Bl.a. finns där det nyproducerade materialet *Digitala medier på föräldriska*, med syftet att hjälpa vuxna att förstå de sociala medierna som barnen använder. Materialet riktar sig till föräldrar, men kan användas även i skolan. Allt material finns att skriva ut som pdf:er.¹¹

SKOLVERKET

Skolverkets Lärportalen har en hel del material som vänder sig till lärare och bibliotekarier i skolorna, såväl grundskola som gymnasium och vuxenutbildning. Det består av artiklar, undervisningsfilmer och intervjuer med forskare inom pedagogik och didaktik och bör vara av intresse för alla människor med pedagogiska frågeställningar kring våra ämnen. En del kan också användas som underlag för att skapa lektioner, övningar etc. Många övningar är ämnade att behandlas i kollegial form mellan lärare, men en del inslag passar sig även för bredare grupper. En hel del av materialet kan antagligen användas i satsningar för en vuxen allmänhet, t.ex. i folkbildningssammanhang men då behövs viss vägledning och sortering. Den mest relevanta modulen för våra ämnen är *Digital kompetens*. Den har några olika relevanta delar, främst *Kritisk användning av nätet*, men även exempelvis *Text i en digital värld*, och *Säker användning av nätet*.

¹¹ <https://statensmedierad.se/larommedier/mikformigdigitalutbildning.1871.html#start>
<https://statensmedierad.se/download/18.6cd9b89d14fef0c4f5cc5d8/1443614331116/Jag-internet-mellanstadiet.pdf>
<https://statensmedierad.se/download/18.6cd9b89d14fef0c4f5ccc94/1443617251602/Vilja-veta.pdf>
<https://statensmedierad.se/download/18.2f86e6de1501d300833b76d0/1445585035036/jag3internetdiskuteratipskopi ering.pdf>

Modulen Kritisk användning av nätet är uppbyggd av fem delar som studeras i tur och ordning: Informationssökning på nätet, Sökkritik och algoritmers betydelse, Källkritik på nätet, Källkritik i nya publiceringsformer, Källkritik i digitala medier - en didaktisk utmaning. Målet med modulens texter, filmer, frågor och aktiviteter är att ge verktyg för såväl kollegiala diskussioner som samtal med eleverna. Målgrupper: Lärare och bibliotekarier i grundskola, gymnasium och vuxenutbildning.

Här finns även en intressant fördjupningstext ”Källkritik i digitala medier – en didaktisk utmaning” av Thomas Nygren och Fredrik Brounéus, som berör didaktiska frågeställningar kring sådant som källkritik i förhållande till digital kompetens, ämnesspecifik kompetens och kritiskt tänkande.

Modulen Säker användning av nätet är uppbyggd av fyra delar som studeras i tur och ordning: Ungas samspel online, Kränkningar på nätet, Informationssäkerhet i skolan, Arbeta vidare. Målgrupper: Lärare, skolbibliotekarier och annan personal i grundskola och gymnasium.

En ny modul är Text i en digital värld. Där ligger fokus på att synliggöra aspekter av digital kompetens och diskutera utgångspunkter för design av undervisning. Modulen bidrar med perspektiv på elever som producenter respektive konsumenter av multimodala, digitala texter. Denna ansats med att kombinera kritiskt perspektiv på konsumtion med aktiv användning och produktion av innehåll är något som efterlysts i pedagogiska diskussioner. Man skulle kunna efterlysa en fortsatt utveckling av ansatsen och även utveckla material om t.ex. spelandets roll för ungdomar, och det kan tänkas att det kommer så småningom. Produktion av bild och film är inte särskilt närvarande i Medierådets material men finns inte sällan i annat MIK-material och skolundervisning med fokus på medier. Målgruppen är lärare i alla ämnen och skolbibliotekarier, grundskolan åk 4–9 samt gymnasieskolan. Modulen innehåller följande delar: Läs och skriva i digitala miljöer, Aspekter av digital kompetens, Design av undervisning, Kritisk informationshantering, Sök- och källkritik, Multimodalitet, Digital textproduktion och konsumtion, Utmaningar och möjligheter

Andra moduler med viss relevans här är de med fokus på att granska naturvetenskaplig information: Förmåga att granska information, kommunicera och ta ställning, åk 4-6 resp. åk 7-9, med bl.a. delarna: 3. Att söka information, 4. Att kritiskt granska information och källor, 5. Att diskutera, 6. Att argumentera.

På webbplatsen finns en ”Guide för källkritik för lärare”, här finns även två välkända checklistor om källkritik resp. om att dela på sociala medier. På ämnet pseudovetenskap som vi går närmare in på längre ned finns relevant modul för gymnasiet - *Naturvetenskapens karaktär och*

arbetsätt med bl.a. ”Naturvetenskap och källkritik”.¹²

INTERNETSTIFTELSEN I SVERIGE (IIS)

IIS är en stiftelse som ansvarar för den svenska toppdomänen .se och främjar utvecklingen av internet. Man står även som arrangör för den årliga konferensen Internetdagarna och stödjer nätverksrelaterad forskning och utveckling. Man ger ut guider och skapar kurser för allmänheten kring frågor med koppling till internet. Under en rad år har man också satsat på arbete mot skolan, med syftet att utveckla elevers kunskaper och färdigheter kopplade till Internet. Åren 2008-2018 drev man den årliga skoltävlingen Webbstjärnan. 2018 startade man istället upp lärresursen Digitala lektioner, en öppen och kostnadsfri lärresurs för skolan på temat digital kompetens. Där finns i skrivande stund 120 lektioner som vänder sig till grundskolans olika stadier. Ämnesområdena är Digital källkritik, Digitalisering, Lag och rätt, Netikett, Programmering, Säkerhet och Scratch. Ämnet Digital källkritik, det mest relevanta i det här sammanhanget, har 32 lektioner, om exempelvis enklare granskning av bilder, fejkade sidor, digitala identiteter, konspirationsteorier, men också övningar kring källor/källtillit, sökkritik, centrala ord m.m.

Man har också byggt upp en parallell tjänst med material med fokus på bl.a. digital källkritik för vuxna. På sidan internetkunskap finns korta filmer och förklarande texter för att stärka vuxnas digitala kompetens inom källkritik, sökkritik, desinformation och yttrandefrihet på nätet. Det är fritt tillgängligt och passar sig antagligen väl för självstudier, folkbildningsarbete och liknande.

Det finns också en rad relevanta och ofta gedigna guider kring digital kompetens, datakunnighet och liknande på Internetstiftelsens webbplats. Fokus ligger ofta på säkerhet men även exempelvis ämnet källkritik tas upp i en guide. En hel del av materialet passar sig för vuxna och kan lyftas fram som avpassat för vuxenstudier och liknande. IIS återkommande undersökningar ”Svenskarna och internet” och ”Ungar och medier”, och rapporter kring sociala medier m.m. ger bra inblickar i svenskars mediekonsumtion, vilka plattformar som används av vilka åldersgrupper m.m. Bra utgångspunkt för att få överblick, och diskutera kring i exempelvis skolan men också på andra håll.¹³

12 <https://larportalen.skolverket.se/#/moduler/0-digitalisering/alla/alla>
https://larportalen.skolverket.se/#/modul/0-digitalisering/Grundskola/022_text-i-en-digital-varld
<https://www.skolverket.se/skolutveckling/inspiration-och-stod-i-arbetet/stod-i-arbetet/guide-for-kallkritik-for-larare>
jfr www.skolverket.se/kollakallan
http://www.vbu.se/sites/default/files/relaterade_dokument/checklista_kallkritik.pdf
https://larportalen.skolverket.se/LarportalenAPI/api-v2/document/path/larportalen/material/inriktningar/2-natur/Gymnasieskola/509-Naturvetenskapens-karaktar-arbetsatt/del_07/Material/Flik/Del_07_MomentA/Artiklar/NT1_GY_07A_01_kallkritik.docx

13 <https://digitalalektioner.iis.se/>, <https://internetkunskap.se/>
Exempel på guider: Algoritmer av Jutta Haider och Olof Sundin; Digitala identiteter av Anders Thoresson; Digitalt självförsvar – en introduktion av Martin Edström och Carl Fridh Kleberg; Introduktion till internet för äldre av Gunilla Brattberg; Kom igång med säkrare mobiltelefon! av Anders Thoresson; Skydda dig mot bedragare! –

MSB

Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB) har några insatser kring området informationspåverkan (om t.ex. källkritik, desinformation och propaganda). Man har tillsammans med Lunds universitet tagit fram handboken ”Att möta informationspåverkan- Handbok för kommunikatörer” som främst vänder sig till kommunikatörer i offentlig förvaltning..

Myndighetens webbplats innehåller sidor med enklare information om källkritik och psykologiskt försvar, och länkar vidare till information och material från Statens medieråd, Skolverket, Internetstiftelsen och Metros Viralgranskaren. Man kan också söka sig vidare till exempelvis en handbok om påverkansförsök, från BRÅ. Säpos bok om personlig säkerhet, samt till några internationella organisationer kring desinformation/påverkan, t.ex. EU vs Disinfo, Hybrid CoE och NATO Strategic Communications Centre of Excellence.

På webbplatsen Säkerhetspolitik.se finns information som riktar sig till gymnasieungdomar om ”Media och påverkan”. Podcasten "Om krisen kommer" tar i några avsnitt upp propaganda och nättroll. Tidigare hade MSB också en webbutbildning i informationssäkerhet, Informationssäkerhetsskolan (ISA), som i första hand riktade sig till elever i grundskolan årskurs 4 och 5. Det materialet är nu överflyttat till IIS Digitala lektioner.

Webbplatsen Dinsäkerhet.se vänder sig till privatpersoner, och innehåller grundläggande information kring informationspåverkan och källkritik. Materialet publiceras också fortlöpande på sociala medier.

Webbplatsen nyahot.se/ har ett test/quiz kring förmågan att vara källkritisk gentemot olika typer av texter i olika medier.¹⁴

Andra aktörer och sammanhang

Som Wegner lyft fram så förekommer det en hel del MIK-relaterade aktiviteter i Sverige.

”Aktörer finns på samtliga nivåer – nationellt, regionalt och lokalt – och insatser med olika karaktär och varaktighet genomförs. Det handlar om insatser i det offentliga, via myndigheter och statliga organ, och i strukturer som skolor och bibliotek. Insatser genomförs även inom folkbildningen och av organisationer i det civila samhället, och av medieföretagen, framför allt de tre public service-bolagen. Dessa utspridda insatser genomförs dock inte som en del i ett sammanhållet arbete. Då det inte finns något formaliserat nätverk för MIK-frågor, även om viss samverkan sker i nätverk för andra, näraliggande områden som t ex digital delaktighet, blir det ett fragmenterat område. På regional och lokal nivå har regionbibliotek, men även regionala

nätffiffel, bluffakturor och vilseledande försäljning av Anders Nyman; Källkritik på internet av Kristina Alexanderson; Ungas integritet på nätet av Åsa Secher; Vad får man säga på nätet? av Nils Funcke och Hasse Nilsson

14 <https://www.msb.se/RibData/Filer/pdf/28778.pdf>

<https://www.dinsakerhet.se/kris-och-krig/kommunicera-sakrare/informationspaverkan1/>

filmverksamheter, kommit att utgöra nav för MIK-frågorna. Men även här saknas en övergripande samverkan. Bristen på samverkan mellan olika initiativ och aktörer gör att den aktivitet som sker kring MIK är splittrad och effektiviteten blir därmed svår att bedöma.(...) De insatser kring MIK som genomförs av olika aktörer på samtliga nivåer i Sverige är främst av kortsiktig karaktär, flera härrör från tillfälliga uppdrag och bedrivs i projektför. I det regionala och lokala arbetet handlar det ofta om punktinsatser kring MIK men i några regioner finns en utveckling mot ett mer långsiktigt arbete.”¹⁵

Den splittrade bilden speglas i förekomsten av pedagogiskt material i dessa ämnen. Det finns en hel del, men utspritt bland en rad aktörer. Emellertid har olika aktörer valt eller tilldelats lite olika fokus på tematik, målgrupp osv, så de material som finns kompletterar ofta varandra.

Det finns en hel del satsningar på fortutbildning av lärare, bibliotekarier m.fl. lokalt och i viss mån nationellt. Resursstarka kommuner kan ha egna medietek och liknande med kurser för personal, eller så anlitar man särskilda IT-pedagoger för föredrag/workshops. Det är inte alltid lätt att utvärdera mer exakt inriktning och vilket material som används. På regional nivå finner vi strategiska ansatser med Regionbibliotek Östergötlands projekt MIK i praktiken, som arbetat med att bygga upp en infrastruktur runt MIK-frågorna i regionen, och Region Västra Götaland som satsat på fortbildningar inom MIK för lärare, bibliotekspersonal och elever och personal vid folkhögskolor.¹⁶

Några typiska aktörer som används i dessa olika verksamheter– Mikoteket, Medieteket i Stockholm, Filmpedagogerna, Malmö delar, IT-pedagogen Umeå, Alle Fonti m.fl.

Inte sällan lägger dessa aktörer upp pedagogiskt material och länkar till resurser på sina sidor och man använder gärna materialet från Skolverket, Statens medieråd osv. En del kommuner har också pedagogbloggar där inte sällan intressant material, tips m.m. i MIK-frågor förmedlas. Ibland förekommer lärarhandledningar som producerats av enskilda lärare och som sedan sprids bland andra.¹⁷

15 Wegner i Andersson (red.) 2018 s. 109.

16 För en närmare genomgång av hur arbetet sett ut se Wagner 2018.

17 Några exempel: Pedagog Stockholm, Pedagog Trelleborg (som tyvärr nu ser ut att skäras ned eller avvecklas), AV Media Skåne; <http://www.stockholm.se/Fristaende-webbplatser/Fackforvaltningssajter/Utbildningsforvaltningen/Medieteket/Kurser--Seminarier/grundskolan/Informationskompetens/> AV Media Skåne har ett större antal matnyttiga länktips om källkritik, MIK m.m. främst hos de större aktörerna men också en del annat, <https://www.avmediaskane.se/mik/> , <https://www.avmediaskane.se/sant-eller-falskt/> <https://www.avmediaskane.se/fortbildning-fakta-och-checklistor/> , exempel en enkel grafisk checklista för informationssökning (utifrån Statens medieråd) <https://www.avmediaskane.se/wp-content/uploads/2017/09/Checklista-att-s%C3%B6ka-information.pdf> Christina Löfving har gjort en lärarhandledning om källkritik med övningar som riktar sig till årskurs 3-6 och som blivit ganska populär bland lärare, Creative commons. Christina Löfving har vunnit Guldäpplet särskilda pris 2012 och Webbstjärnan 2013. http://kyrkenorumskolan.se/wp-content/uploads/2015/03/Kallkritik_material_ak.3_6.pdf

Många bibliotek har sidor med resurser. Ofta har man några grundläggande genomgångar av källkritiska kriterier, och länkar vidare till andra resurser från bekanta aktörer i landet, samt boktips. Ibland finns det egenproducerat material av intresse.¹⁸ Även läromedelsförlag och inte minst Nationalencyklopedin har vanligen ett temapakett kring ämnet källkritik, men de är förbehållna abonnenter.

UR Skola m.fl. delar av UR (t.ex. UR Samtiden) har ett stort antal filmer och radio/podd-program på teman som källkritik och MIK i vidare mening, med inriktning på skola från förskola till gymnasium och vidare upp till lärarfortbildning, och för allmänheten. Här finns många konkreta exempel på källkritiska övningar, och t.ex. program om algoritmer och webbsökningar för åk 4-6. Poddserien "Fejk" producerades 2017-2018 med två säsonger, med fokus på falska fakta i populärkulturens värld men också propaganda/politik. Målgruppen är gymnasium, och det finns en lärarhandledning. "Kjellkritik" med fokus på källkritik och mediekunnighet producerades 2017, målgrupp är gymnasium och folkhögskola / studieförbund. Didaktorn har producerat en del spännande material, som en längre intervju med Ulf Dalquist från Statens Medieråd om källkritikens begränsningar. Flera program finns också kring nätmobbning, i något fall med lärarhandledning. Mycket material läggs även upp på Youtube på kanalen Orka plugga.¹⁹

Arkiv kan också ha resurser kring källkritik, som vänder sig mot skolan. "Möt källorna" är Riksarkivets digitala läromedel för skolan. Där finns källor till den svenska historien, anpassade för högstadiet och gymnasiet. Där finns också information om hur arkiv fungerar, och övningar med en lärarhandledning. Övningarna är utformade för att bl.a. stimulera till källkritiskt tänkande.²⁰ Av naturliga skäl har historieämnet många ingångar till frågeställningar kring (traditionell) källkritik,

18 Exempel <https://biblioteket.stockholm.se/boktips/k%C3%A4llkritik-p%C3%A5-n%C3%A4t>, som även har ett åttadagarsprogram "detox" https://biblioteket.stockholm.se/sites/default/files/datadetoxkit_032018_se.pdf
Man kan ha enklare egenproducerade lathundar/checklistor kring källkritik och informationssökning, som här <https://bibliotek.ekero.se/sv/content-page/mik-k%C3%A4llkritik-och-informationss%C3%B6kning>. Malmö stadsbibliotek har några egenproducerade filmer kring digital källkritik m.m. <https://malmo.se/Kultur--fritid/Biblioteken/Tips-och-teman/Kallkritik.html>

19 Relevanta ämnesord att söka med är Källkritik, Mediekompetens; relevanta sökbara ämnen är Digital kompetens, Information och media, Informationssökning och källkritik, IT, Internet och digitala medier, Kritiskt tänkande, Medier och digital kompetens, Nätmobbning. <https://urkola.se/Produkter?q=k%C3%A4llkritik>
<https://urkola.se/Produkter/199129-Didaktorn-Kritik-av-kallkritik>
UR:s webbplats har flera programserier, TV och radio, som vänder sig direkt till skolan: Är det sant? ; Hur vet du det? (F-3) ; Programserien Källkritik (7-9) ; Fejkskolan (gymnasieskola) ; Kjellkritik (gymnasieskola).
Det kan påpekas att den strävan efter transparens som i debatt kring medier och MIK alltmer efterlyses kring mediebolags produktion uttryckligen har anammats som målsättning av UR. "Att göra program om MIK är viktigt men det är också, som mediebolag, nödvändigt att leva och möta MIK i det dagliga arbetet. UR jobbar för att bli mer transparent när det gäller hur produktion och urvalsprocesser ser ut för att öka trovärdigheten, t.ex. genom att öppet och generöst redovisa källor, metoder och hur det journalistiska och publicistiska arbetet går till." (red Andersson s. 121)

20 <https://riksarkivet.se/motkallorna>

historiebruk m.m. Det finns en del lärresurser kring dessa ämnen på olika webbplatser med fokus på skola/undervisning, och även relevanta bloggtexter av pedagoger m.m.²¹

Checklistor

Checklistor, guider kring källkritik, affischer med typologier av ”falska nyheter” och liknande har blivit ganska populära i den internationella diskussionen. På svenskt håll har t.ex. Skolverket en ”Guide för källkritik för lärare”, här finns även två typiska checklistor om källkritik resp. om att dela på sociala medier.²² The International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) har också en enklare checklista som översatts till svenska.²³

Scheman med typologier av olika typer av felaktig information är tacksamma. På svenska finns det än så länge inte så många exempel. Jack Werner presenterade några sådana modeller samt utarbetade en egen i en FOJO-rapport 2017.²⁴

Kunskapen om sådana schemans effekt är inte stor, och det kan utifrån forskning kring angränsande frågor (faktakollar på sociala medier, Nyhan m.fl. 2019) antas att generella varningar riskerar att underminera förtroende för alla typer av material. Det kan alltså tänkas att det finns fördelar med mer utarbetade scheman där exempelvis olika grad av risk lyfts fram (beroende på motiv, form osv). Sådana mer nyanserade scheman finns med t.ex. EAVI:s och First Drafts modeller, den förra nyss även översatt till svenska, däremot inte den senare. Frank Baker har samlat ihop en rad exempel på engelskspråkiga checklistor som kan vara av intresse att jämföra med.²⁵ Mer ingående infografik och checklistor, exempelvis i form av flödesscheman om arbetsgången när man vill kontrollera metadata för inlägg på sociala medier, framställs för närvarande av olika aktörer och bör vara intressanta för svensk översättning och distribution.²⁶

En annan intressant engelskspråkig resurs är den välkände forskaren i mediekunnighet Mike Caulfields lärobok om lateral sökning/läsning som metod för att granska och verifiera på nätet, Web Literacy for Student Fact-Checkers, som finns fritt tillgänglig på en egen sida. Den används sedan

21 För några exempel på resurser se genomgång, <http://pedagog.trelleborg.se/?p=4361> , <https://www.sorummet.se/content/kallkritik-i-historia-del-1-vad-sager-styrdokumentet>, exempel på pedagogblogg, <https://pedagog.malmo.se/2017/09/17/bryggan-mellan-den-stora-varlden-och-den-lilla/>

22 <https://www.skolverket.se/skolutveckling/inspiration-och-stod-i-arbetet/stod-i-arbetet/guide-for-kallkritik-for-larare> jfr www.skolverket.se/kollakallan , http://www.vbu.se/sites/default/files/relaterade_dokument/checklista_kallkritik.pdf

23 https://www.ifla.org/files/assets/hq/topics/info-society/images/how_to_spot_fake_news_-_swedish.pdf

24 https://fojo.se/images/documents/Rapporter/Faktakoll_Rapport_20171107.pdf

25 <http://frankwbaker.com/mlc/fake-news-recommendations/> , EAVI:s poster på en rad olika språk se <https://eavi.eu/beyond-fake-news-10-types-misleading-info/>

26 Exempelvis Data&Society, <https://datasociety.net/output/data-craft/>

2017 på bl.a. colleges i USA. Caulfield driver även en blogg där han regelbundet lägger ut övningsidéer kring faktakoll, digital granskning och källkritik.²⁷

Varningslistor över webbsidor, exempelvis för att de har fejknyheter, eller innehåller bedrägligt material, är svåra att sammanställa och hålla aktuella. Det finns några sådana svenska ansatser.²⁸

Ett intressant idéellt initiativ i detta sammanhang är *Bluffakuten*, en webbsida och även en Facebook-sida samt -grupp, som sedan 2013 drivits av Conny Andersson. Man inventerar och varnar för exempelvis bedrägliga tävlingar och utlottningar på Facebook, försök till phishing och andra bedrägerier över mail m.m. Med ca 75 000 följare har man ett starkt nätverk som kan sprida vidare varningar på det aktuella forumet. Bluffakuten tilldelades 2017 Det gyllene förstoringsglasat av Metros Viralgranskaren och Internetstiftelsen i Sverige. Det kan noteras att det finns en norsk liknande aktör, Datahjelpene, som 2019 inledde ett samarbete med danska TjekDet, Danmarks motsvarighet till Viralgranskaren, med tanken på att man gemensamt ska bli snabbare och mer effektiva i sökandet efter falska nyheter, bedrägerier etc på sociala medier.

Andra resurser:

Viralgranskaren på Metro är en framträdande aktör på fältet. De är den enda s.k. faktakollen i Sverige som är ansluten till IFCN (fast DN är också anslutet sedan aug 2018), och publicerar granskningar av tvivelaktiga påståenden som spridits företrädesvis på sociala medier. De instiftade 2017 i samarbete med Internetstiftelsen Källkritikens dag, ett stort evenemang på källkritiktemat med föreläsningar för skolor och allmänhet, paneldebatter, prisutdelningar m.m. En del av föreläsningarna torde vara av intresse för en större allmänhet och ligger utlagda hos Metro och på Youtube. Viralgranskaren har även gjort egna filmer med exempelvis instruktioner om hur man kan göra egna granskningar. Även en del av deras ordinarie granskningar redovisar metoderna, t.ex. hur man använt olika digitala verktyg, och de kan mycket väl användas i undervisningssyfte. Man har en varningslista över en del såväl svenska som internationella sajter kända för fejkade artiklar, satir m.m., det ska påpekas att den inte har uppdaterats sedan 2017. Viralgranskaren har fått Stora journalistpriset, utmärkelsen Årets folkbildare och Sociala medier-priset. Den har en ganska tung närvaro på sociala medier, Facebooksidan har kring 100 000 följare, vilket är en bra grund för att få

27 <https://webliteracy.pressbooks.com/> , <https://fourmoves.blog/>

28 exempelvis (från 2014) <http://www.mediemanniskan.se/uppsnappat/viralsajter>, (från 2017) Viralgranskarens varningslista. Fortlöpande uppdaterad är, med fokus på ekonomiska bedrägerier, oseriösa försäljningsmetoder m.m., Svensk Handels Varningslistan, <https://www.svenskhandel.se/Varningslistan/>

sina granskningar spridda på samma arenor där det granskade materialet ofta sprids. Flera av de som arbetar eller har arbetat där är drivna föreläsare och har skrivit böcker i ämnet.²⁹

Metro, UR, Nätsmarta och Egmont driver projektet *Lilla Viralgranskaren* för att lära barn och unga källkritik med inriktning på hur man agerar på information i sociala medier, enklare digitala granskningar i form av bildsökning, Wayback machine, man tar upp granskning av sidor/konton m.m. Det inkluderar lärarhandledningar, lektionsmaterial och källkritik-guide för åldrarna 6-11 resp. 12-18 år. En del fördjupningar görs genom länkar till Viralgranskarens artikelmaterial.³⁰

Mikoteket som drivs av Martin Törnros från Interaktiva rum, är en ganska ny fortbildningsplattform inom MIK, den utvecklades 2017 i samverkan med Stockholm Stadsbibliotek för anställd bibliotekspersonal i regionen. Sedan dess utvecklas plattformen och arbetsmaterialet (med en hel del informationstexter och övningar) med fler spår och materialet ligger fritt tillgängligt på webbplatsen. Materialet riktar sig även till allmänheten, nivån är anpassad för att fungera oavsett förkunskaper. Samtidigt är kvaliteten hög och det finns gott om länkar till fördjupande resurser. Materialet är fritt att använda i icke-kommersiell utbildning och intern kompetensutveckling och passar antagligen mycket väl för folkbildningsformen, t.ex. studiecirkel, och självstudier. Mikoteket ger också workshops m.m. På Youtube finns några inspelade föreläsningar av Martin Törnros som också kan vara av intresse. Exempelvis en om ämnet *memer* och den svenska valrörelsen 2018, samt en om Törnros parallella projekt *Ekokammaren*. De tre nuvarande huvudspårerna är Sökteknik och sökkritik, Digital källkritik och Digital tillgänglighet och det finns planer på fler spår beroende på finansiering, beställare kan sponsra nya spår.³¹

29 Notera att Viralgranskaren är på väg att flytta till en egen webbplats, men i skrivande stund är Metros webbplats den gällande. <https://www.metro.se/viralgranskaren> , <https://www.metro.se/om/k%C3%A4llkritikens-dag> , <https://www.youtube.com/playlist?list=PLeV9tgnFPQMUqRIv0Ow1oFcmEje7teXyG> <https://www.metro.se/artikel/viralgranskarens-varningslista-xr>

En sammanställning av Viralgranskarens verktyg <https://www.metro.se/artikel/här-är-hela-viralgranskarens-verktygslåda>. Instruktionsfilm om hur man granskar bilder <https://www.metro.se/artikel/guide-s%C3%A5-viralgranskar-du-bilder> . Exempel på granskning i flera led - bildsökning (Google Images, TinEye), arkiverade publiceringar (Wayback machine), telefonnummer/namn, och geografisk lokalisering (Google street view), <https://www.metro.se/artikel/lär-dig-granska-bilder-med-hjälp-av-ett-verkligt-exempel>

30 <https://www.metro.se/lilla-viralgranskaren> , <http://media.metro.se/Lilla-Viralgranskaren.pdf>

31 <https://mikoteket.se/digitalkompetens> . Handledning, presentation finns på <https://mikoteket.se/handledning> Sökteknik och sökkritik: Introduktion, Sökmotorer på internet: så funkar det!, Bli expert på att söka, Bland sökresultat och annonser, IT-jättar och digitala fotspår, AI och mänsklig bias, Andra vägar till information. Utvecklat i samverkan med Stockholms Stadsbibliotek, <https://mikoteket.se/digitalkompetens/sok> Digital källkritik: Introduktion, Den källkritiska metoden, Källkritik offline och online, Att skapa eget webbinnehåll, Spridning och virala inlägg, Propaganda på nätet, Att manipulera digitalt innehåll, Att granska en webbplats . Utvecklat i samverkan med Stockholms Stadsbibliotek, <https://mikoteket.se/digitalkompetens/kallkritik>

Ett annat material som snabbt blev uppskattat i skol- och biblioteksvärlden när det kom 2017 var tidningen *Bamses* satsning på ämnena ryktesspridning och källkritik för de yngre med två specialnummer. 2018 satte man i samarbete med Barnens Bibliotek samman materialet i en ny specialtidning, "Bamse och källkritik". På tidningens sida finns även lektionsmaterial, lärarhandledning, enklare checklistor och liknande.³²

Högre utbildning

Universitet och högskolor, och deras bibliotek, har ofta checklistor och tips på resurser kring källkritik, bedömning av artiklar och vetenskaplighet, samt kritiskt tänkande. Även instruktionsfilmer förekommer. De vänder sig främst till studenter men kan mycket väl användas av en bredare allmänhet. Checklistor för bedömning av vetenskapliga påståenden, och av facklitteratur, tas upp längre ned.³³

Källkritik, liksom vetenskaplig informationssökning och informationshantering, finns naturligtvis även som undervisningsämnen inom universitet och högskola, i olika form. Högre utbildning ligger utanför det egentliga syftet med denna inventering men det kan vara av intresse att tydliggöra att det finns akademisk kompetens på fältet där specialintresserade kan fördjupa sig, där kompetens sprids och tips på fördjupande material är tillgängliga i kursplaner, litteraturlistor etc.³⁴ Lärarutbildningar kan ha ganska gedigna länklister med tips på relevanta resurser.³⁵

Vid Jönköping University har man sedan hösten 2018 haft en fristående distanskurs "Källkritik bland viraler, alternativa fakta och fejkade nyheter", på 7.5 hp och på kvartsfart. Kursen är lagd på

32 <https://www.bamse.se/okategoriserade/kallkritik-med-bamse-underlag-att-ladda-ner/>

jfr <https://serieriundervisningen.se/bamse-och-kallkritik/>

33 Exempel: <https://libguides.lub.lu.se/c.php?g=297095&p=1990157> , <https://libguides.lub.lu.se/c.php?g=296971&p=1989118> , <https://libguides.mdh.se/c.php?g=522878&p=3575603> , <https://kib.ki.se/soka-vardera/vardera-information> , <https://www.hig.se/Ext/Sv/Biblioteket/Sokhjalp/Att-bedoma-information.html>
Det förekommer också filmer med liknande genomgångar, som denna, "Vad är en vetenskaplig text?" från lärarutbildningen i Malmö. <https://www.youtube.com/watch?v=IGNzqPoL6ik>
och "Scientific publishing" från Jönköping University <https://www.youtube.com/watch?v=yGZcI89qD0A>
Kritiskt tänkande, exempel <http://opensnh.se/exhibits/show/science/kritiskt-t--nkande>
i några fall rekommenderas man vidare till Foundation for Critical Thinking och deras sida och Youtubekanal, criticalthinking.org/ och <https://www.youtube.com/user/CriticalThinkingOrg/>

34 Den traditionella källkritiken är inte oväntat fortfarande ett undervisningsämne på många institutioner som behandlar historia på olika vis. Se exempelvis kursen Spår och skrifter: om historieteori, källor och källkritik, Uppsala universitet, <http://www.uu.se/utbildning/utbildningar/selma/kurser/?kKod=5RT172&typ=1>
Kursen Källkritik och historiskt berättande, Luleå tekniska universitet, <https://www.ltu.se/edu/course/H00/H0040N/H0040N-Kallkritik-och-historiskt-berattande-1.100670>
Grundkursen "Söka och värdera", på Göteborgs universitet, behandlar såväl vetenskaplig informationssökning och informationshantering som källkritik. Här finns instruktionsfilmer m.m. <https://gul.gu.se/public/courseId/76389/coursePath/38212/42096/ecp/lang-en/publicPage.do?item=34176421>

35 Se webbsidan Källkritik, IKT och lärande, vid Institutionen för pedagogik, didaktik och utbildningsstudier med en hel del av de aktörer och resurser som tas upp här, http://ikt.edu.uu.se/wordpress/?page_id=637

en nivå så att den skulle kunna vara av intresse att utgå från för mer ambitiösa studiecirklar och liknande.³⁶

Biblioteksprojekt

Digitalt först

För närvarande pågår den nationella biblioteksatsningen Digitalt först med användaren i fokus, ett digitalt kompetenslyft via biblioteken, samordnad av KB. Under perioden 2018–2020 ska insatsen koppla länsbiblioteken och folkbiblioteken i en utbildningssatsning som ska komma allmänheten till del i form av ökad digital kompetens och stärkt MIK. Ett intressant spår är att man planerar samarbeta med Wikimedia Sverige med målet att fler bibliotekspersonal blir aktiva på Wikipedia. Målsättningen för satsningen är att:

- öka invånarnas digitala kompetens så att alla har möjlighet att ta del av det digitala samhället och nyttja digitaliseringens möjligheter, samt få ökad kunskap om personlig integritet i den digitala miljön,
- använda bibliotekens unika roll att vara till för alla, för att synkronisera den digitala kompetensen hos nyanlända med samhällsorientering och svenska demokratiska verktyg,
- öka kompetensen hos den vuxna befolkningen med avseende på källkritisk granskning av medier, ägarstrukturer och globala sammanhang,
- genom höjd kunskap och förtrogenhet med digital teknik skapa samhällelig och individuell tillit till myndigheter, e-förvaltning m fl.

Främst förefaller man inrikta sig på att använda redan befintligt material, enligt den första rapporten planerar man att ställa samman ett utbildningspaket av material från Internetkunskap (IIS), Mikoteket och Skolverkets Kritisk användning av nätet. Men en del eget nyproducerat utbildningsmaterial är också att vänta.³⁷

Ett annat relevant projekt är en vandringsutställning, Demokratilabbet, som utarbetats i samarbete med Arbetets Museum och Statens Medieråd och som för närvarande reser runt till olika folkbibliotek i landet. Man använder sig bl.a. av Medierådets läromedel och har även en

36 Kursinnehållet är: Journalistik och medier i förändring, Information på sociala medier, Demokratiska utmaningar i det förändrade medielandskapet, Faktaresistens, konfirmeringsbias, ekokammare och filterbubblor, Källkritikens grunder, Källkritik i ett nytt medielandskap samt Det ifrågasatta sanningsbegreppet. Kurslitteraturen består av Larsson/Jonjons Viralgranskarens handbok, Thurén Källkritik och ett kompendium på 100 sidor.

37 En rapport kring det initiala arbetet: <http://www.kb.se/Dokument/Digitalt%20f%C3%B6rst%20med%20anv%C3%A4ndaren%20i%20fokus%20-%20mobiliseringsfas%20januari-augusti%202018.pdf>

I det inledande arbetet har man bl.a. tittat närmare på definitionen av digital kompetens utifrån EUs ”Digital competence framework for citizens”, med en nedbrytning i specifika kompetenser och kompetensområden. Se <https://digitaltforst.blogg.kb.se/presentationer/>

föreläsarbank. Syftet är ”att stärka ungdomars motståndskraft mot propaganda och vinklade nyheter.”³⁸

Bibblan bildar är ett projekt i anslutning till *Digitalt först* med fokus på digitala lärresurser för digitalt ovana; äldre, personer med annat modersmål än svenska och personer med olika typer av funktionsnedsättningar. En prototyp av plattformen har utvecklats av Malmö stadsbibliotek. Den har ett basutbud av digitala lärresurser med inriktning digital kompetens samt media- och informationskunnighet (MIK). Materialet består av filmer och skärminspelningar som i många fall har kompletterats med steg-för-steg-handledningar. Resurserna är tänkta att dels utgöra en inspiration och visa vilka typer av resurser som kan läggas i plattformen och dels utgöra ett basutbud som kan fungera för alla folkbibliotek i Sverige. Ämnen som behandlas är hantera datorn, skaffa och använda e-post, spara material på usb-minnen eller i nättjänster, använda olika e-tjänster, enklare navigation och informationssökning osv. Specifikt kring källkritik finns ett par filmer om att granska texter på Wikipedia resp. granskning av bilder på nätet.³⁹

Andra initiativ och resurser

Skiftet. Nätverk och förening, del av det internationella nätverket Open, som behandlar och driver kampanjer i en rad olika frågor med bäring på demokratibegreppet. Däribland digital propaganda som man gav ut en policy-rapport om 2018, ett pågående arbete som utgått från en större donation. Man har byggt en sajt/verktyg för koll av politiska annonser på Facebook (i samarbete med WhoTargets.me), och lyft fram frågor kring högerextrema organisationers finansiering, tillgång till de digitala plattformarna m.m.⁴⁰

Ett annat initiativ för granskning av politiska annonser på Facebook inför svenska valet 2018 är *Politisk Annonsering* av Peter Krantz (digital strateg vid SKL m.m.), som använder ProPublicas verktyg, som blivit ganska populärt vid dylika annonsgranskningar i samband med olika valrörelser sista åren. Ett intressant inslag med denna typ av annonsgranskning är att den bygger på att frivilliga ansluter sig till det aktuella verktyget med en plugin, och därmed gör annonser i sina flöden tillgängliga för insamling och analys.⁴¹ I skrivande stund är sajten offline eftersom en annonsör begärt upphovsrättsersättning för bildmaterial i en annons som sajten publicerat. Ytterligare problem för denna arbetsform (såväl Skiftets och Politik Annonserings) har tillkommit i

38 <https://www.arbetsmuseum.se/utställning/det-resande-demokratilabbet/>

39 <https://bibblanbildar.se/>, <https://bibblanbildar.se/kategori/kallkritik/>,
<https://bibliotekssamverkan.blogg.kb.se/2018/01/24/bibblan-bildar-ett-pilotprojekt-for-okad-digital-delaktighet/>

40 <https://skiftet.org/>, <https://annonskollen.info/>, jfr <https://skiftet.org/2018/11/betalningslosningarna-som-stodjer-hatet/>, <https://skiftet.org/2018/12/streamingtjansterna-som-stodjer-hatet/>

41 <https://www.politiskannonsering.se/>

och med att Facebook nyligen gjort det svårare att komma åt annonsinformationen, och istället själv satsar på att utveckla sin egen offentliga publicering av vad man räknar som politiska annonser. Förhandlingar pågår mellan Facebook och ProPublica/ WhoTargets.me m.fl. I slutet av mars 2019 lanserade Facebook nya arbetsformer kring politiska annonser, inför EU-parlamentsvalet, som pekar mot en ökad transparens i frågan.

Ett material som borde kunna vara intressant för studiecirkelsammanhang och liknande är inspelade seminarier, föreläsningar, paneldebatter m.m. kring dessa ämnen.⁴² Även referat av sådana evenemang borde kunna vara av intresse. Det finns exempelvis sådana om några föreläsningar på Bokmässan 2017 och om ovan nämnda seminarium på Internetdagarna 2018.⁴³

En läresurs där mycket relevant material ställts samman är *Folkbildningsnätet*, som vänder sig till folkhögskolorna. Här finns flertalet för denna genomgång relevanta ämnen representerade med ett stort antal länkar, lästips, filmer osv från andra aktörer. Här finns även ovanligt många internationella resurser representerade. Exempelvis tipsas om First Drafts modell kring ”Information disorder”, internationella faktakollar och liknande. Om en läslista organiserades skulle materialet antagligen utgöra en bra resurs även för exempelvis studiecirkel.⁴⁴

Man kan notera det finländska projektet *FaktaBaari* som har en del intressanta resurser, bl.a. en handbok om faktakoll för medborgare/väljare (på fi.) samt en om faktakoll/mediekunnighet, för lärare m.fl. (på fi, eng.) Den senare är av intresse bl.a. eftersom den utarbetat en mer multidimensionell ansats till faktakoll på nätet, och inkluderar nyare hjälpmedel som EAVI:s schema kring misinformation och First Drafts definition kring ”Information disorder”.⁴⁵

42 Ett par exempel, seminariedagen ”Skolan digitaliseras – vad lär sig eleverna?” på Internetdagarna i november 2018 spelades in och borde vara av intresse för många, teman som togs upp var inte minst digital kompetens, internetanvändning, källkritik, kritiskt tänkande m.m. i skolan, <https://internetdagarna.se/program/skolan-digitaliseras-vad-lar-sig-eleverna/>

Källkritikens dag har vanligen ett antal matnyttiga presentationer, ett par av dem med exempel på hur man kan göra källkritisk granskning på olika vis, <https://www.metro.se/om/k%C3%A4llkritikens-dag>

43 <http://web.archive.org/web/20171021110730/http://omvarld.blogg.skolverket.se/2017/10/16/kritiskt-tankande-ar-en-viktig-del-i-digital-kompetens/>
<https://www.allefonti.se/2018/11/26/digital-kallkritik-i-svenska-skolan-tre-rapporter-en-del-annat-och-funderingar/>

44 Exempelvis: <https://www.folkbildning.net/amnen/media-it/massmedier/nyheter--vilka-kan-vi-lita-pa/>
<https://www.folkbildning.net/amnen/media-it/kallkritik/kallkritik--ett-amne-eller-ett-satt-att-tanka/>
<https://www.folkbildning.net/amnen/media-it/kallkritik/vinklat-eller-fejk/>
<https://www.folkbildning.net/amnen/media-it/bilder/bilder--kallkritik/>
<https://www.folkbildning.net/amnen/media-it/informationssamhället/kunskapsresistens---sa-funkar-vi/>
<https://www.folkbildning.net/amnen/media-it/informationssamhället/nathat/>
<https://www.folkbildning.net/amnen/media-it/informationssökning/informationssökning--lektionsupplagg/>
<https://www.folkbildning.net/amnen/media-it/informationssamhället/det-nya-medielandskapet/>
<https://www.folkbildning.net/amnen/samhälle/demokrati/konspirationsteorier/>

45 https://faktabaari.fi/assets/FactBar_EDU_Fact-checking_for_educators_and_future_voters_13112018.pdf

I USA finns en rad initiativ med färdiga lektionsplaner, undervisningsmaterial osv kring medie- och nyhetskunnighet och ”fake news” som kan vara av intresse att titta på. För studenter finns kurspaketet ”News Literacy” utvecklat vid Center for News Literacy’s Digital Resource Center vid Stony Brook University, med material för 13 lektioner som finns online. Här tas bl.a. upp verifiering, granskning av statistik m.m., men stora komponenter är journalistik, nyhetsvärdering och förståelse av olika medier. Man bör också nämna det virtuella klassrummet Checkology från News Literacy Project, med ett dussintal färdiga lektioner för årskurs 8-12. En färsk och ambitiös satsning med filmer om källkritik och mediekunnighet, som lagts upp på Youtube, är också av intresse. NLP:s planerade utbildningssatsningar kommande åren är av ett imponerande format.⁴⁶ Inom EU pågår en rad pilotprojekt, exempelvis i anslutning till Horizon2020, kring verifiering, faktakoll, sociala medier etc, och återkommande kampanjer kring mediekunnighet, som kan vara av intresse att bevaka.⁴⁷

Sökkritik, algoritmer, informationssökning.

Sökkritik med fokus på exempelvis algoritmers roll för sökträffar och flöden har på senare tid kommit i fokus som ett viktigt element på området. Än så länge finns det inte särskilt mycket läresurser kring detta för en bredare allmänhet men enklare ingångar finns t.ex. hos *Statens Medieråd*, och för lärare har *Skolverkets Lärportalen* en ganska gedigen ny modul i ämnet, med informationstexter, föreläsningar, filmer, som kanske även kan användas av exempelvis studiecirkel. Algoritmer behandlas i en av *IIS* guider. *Mikoteket* har utmärkta övningar kring

Jfr presentationen ”Fact-checking as critical thinking towards voter literacy”

<https://faktabaari.fi/baari puhetta/welcome-to-the-factbar-edu-for-voter-literacy-and-participation/>

https://faktabaari.fi/assets/FactBar_EDU_voterliteracy_111218.pdf

46 En översikt av läresurser från 2017 finns här, <https://www.sciencenewsforstudents.org/article/era-fake-news-students-must-act-journalists>; <https://digitalresource.center/course-pack>

Om News Literacy Project se deras nyutkomna ”Global playbook”. Deras Checkology 2.0 har följande kombination av mål: "Categorize information; Make and critique news judgments; Explore how the press and citizens can each act as watchdogs; Detect and categorize misinformation; Interpret and apply the First Amendment; Compare the ways that different countries protect or restrict press freedom; Identify logical fallacies and evaluate arguments; Investigate the impact of personalization algorithms; Evaluate bias and learn about confirmation bias"; <http://newslit.org/wp-content/uploads/2019/02/NewsLiteracyPlaybook-1.pdf>

En ny resurs är videoserien ”Navigating Digital Information”, producerad i ett samarbete mellan Crash Course Poynter Institutes projekt MediaWise. Tio avsnitt: Introduction; Fact-checking; Lateral Reading; Deciding Who to Trust; Using Wikipedia; Evaluating Evidence; Evaluating Photos and Videos; Data and Infographics; Click Restraint; Social Media. Utgångspunkten är en kursplan som är under utarbetande av Stanford History Education Group, ett välkänt forskar- och utbildningsnätverk kring mediekunnighet och pedagogik.

MediaWise är del av Google News Initiative, finansierat av Google.org, med målet att utbilda en miljon tonåringar kring granskning av falska nyheter på nätet, och med särskilt fokus på resurssvaga grupper. Man gör även bl.a. faktakoll-filmer tillsammans med ungdomar. Crash Course har även en tidigare serie om mediekunnighet.

<https://www.youtube.com/playlist?list=PL8dPuuaLjXtN07XYqqWSKpPrtNDiCHTzU> ,

<https://www.poynter.org/mediawise/>

47 #MediaFutureEU , några exempel på aktuella projekt: Fact-checking / verification: Eunomia :

<https://trilateralresearch.co.uk/project/eunomia/> , SocialTruth: @SocialTruth_ , SOMA: @SOMAObservatory &

<http://www.disinfectobservatory.org/> , WeVerify: @WeVerify & <https://weverify.eu/> , Provenance: @ProvenanceH2020

sökkritik som ligger tillgängliga på deras hemsida.⁴⁸ I inventeringens tabell återfinns även andra lärresurser där algoritmer och informationssökning berörs, t.ex. i informationsfilmer på biblioteks webbplatser. Ämnet informationssökning, värdering av sökträffar m.m. är också ett angeläget ämne som finns återkommande i olika material. Ämnet tas upp i lärresurser i form av informationstexter, checklistor, länktips m.m. hos Statens medieråd, Skolverkets Lärportalen och även på en del biblioteks och skolors (även högskolors/universitets) webbplatser, liksom exempelvis i ett avsnitt i *Publicistguiden*.

Sökkritik är ett typiskt ämnesområde där förändringar sker snabbt, algoritmer revideras, sökfunktioner tillkommer osv. Några färska exempel när denna rapport skrivs är Youtubes aviserade ändringar av sina kritiserade rekommendationsalgoritmer för att minska spridningen av konspiratoriska videor, flera plattformars nedtoning av antivaccinpropaganda i algoritmerna, och Facebooks införande av en funktion som förklarar varför inlägg visas i användarens flöde. Det har också noterats att autokompletteringar hos sökmotorer som Google, som tidigare kritiserats för att rekommendera problematiska meningar vid sökningar på t.ex. folkgrupper, har justerats rejält under 2018. Detta är en utmaning för ambitionen att ha aktuell information, övningsmaterial m.m. för skola och allmänhet på nationell nivå med många aktörer.

Inom sökkritik-begreppet har man under ett tag fokuserat på algoritmers roll för flöden på sociala medier, sökresultat m.m. ”Algorithm literacy” har blivit ett begrepp i sig. Man kan tänka sig att den snabbt ökande användningen av AI kan medföra ett liknande behov framöver. AI är redan ett omdiskuterat ämne och det införs exempelvis kurser inom högre utbildning kring bias, etiska komplikationer m.m. i samband med utveckling och användning av AI. Vi kan också räkna med att AI på olika vis alltmer kommer att vara en viktig faktor i vilken digital information som når oss, hur den är utformad osv. Satsningar på AI-kunnighet, ”AI literacy”, är antagligen att vänta. I Finland har en intressant introducerande onlinekurs för allmänheten skapats och som än så länge finns på finska och engelska. En svensk översättning är på väg, och möjligen andra liknande svenska satsningar också.⁴⁹

48 <https://statensmedierad.se/larommedier/kallkritikvemvadvarfor/sokmotorerarinteneutrala.413.html>
https://larportalen.skolverket.se/#/modul/0-digitalisering/Grundskola/200_Kritisk_anvandning_av_natet/del_02/

49 Den finska kursen ”Elements of AI”, <https://www.elementsofai.com/>, svensk version på gång <https://www.elementsofai.se/>, och en presentation av projektet <https://svenska.yle.fi/artikel/2019/02/06/finland-utmanar-hela-sverige-att-ga-kurs-i-artificiell-intelligens-kursens>
Ett annat kursexempel <https://eu.udacity.com/course/intro-to-artificial-intelligence--cs271>
Om debatten kring AI se t.ex. <https://points.datasociety.net/lets-avoid-an-artificial-intelligentsia-inclusion-artificial-intelligence-and-human-rights-3905d708e7ed>

Verktygslådor

När det kommer till digital granskning, verifiering m.m. så har det under en del år funnits olika digitala verktyg. Några av dem, som tjänster för granskning av bilder som spridits på nätet (omvänd bildsökning hos t.ex. Google, TinEye) är ganska populära och har på senare år lyfts fram i en del material för skola och allmänhet. Mer avancerade verktyg för granskning av video, nättrafik, nätverk, konton på sociala medier etc har också funnits men har vanligen krävt en del teknisk kunskap och har väl främst använts av journalister o.dyl. Men under sista åren har allt fler sådana verktyg utvecklats för allmänt bruk, inte sällan fritt tillgängliga, och användarvänliga. I och med att den tekniska utvecklingen går så fort på dessa områden, och behovet av digital granskning ökar, kan man ställa sig frågan om det kan vara av vikt att sprida kunskap om dessa verktyg och deras användning för bredare grupper. Få aktörer i Sverige har än så länge prioriterat detta. Man kan nämna *Fojo* som vänder sig specifikt till journalister, och *Alle Fonti* som erbjuder utbildning till beställare, och som på hemsidan har en hel del länkar till dylika resurser. Men instruktionsfilmer och liknande förekommer knappt på svenska språket än så länge. Eftersom tekniken utvecklas snabbt finns det också risk att sådant material snabbt blir inaktuellt. Det är knappast en målsättning att alla medborgare ska behärska dessa mer specifika kompetenser men det borde kanske finnas någon nationell samlingsplats där intresserade pedagoger, nätverk med specialintresserade m.fl. kan mötas, få uppdaterad information om tekniska möjligheter och tekniska utmaningar (jfr exempelvis pågående diskussioner kring ”deepfake” och överhuvudtaget bild/video/ljud/text-genererande AI). Som ett exempel på områdets utveckling kan nämnas att omvänd bildsökning, som blivit ett ofta använt verktyg i pedagogiska sammanhang, riskerar att bli ett trubbigare verktyg nu när metoder för att generera t.ex. ansiktsbilder snabbt växer fram. Det är tänkbart att nätet i snabb takt framöver kommer att ”befolkas” av profiler, innehåll m.m. med bilder som helt enkelt inte går att verifiera med dessa metoder, och att det t.o.m. finns en risk att människor som behärskar omvänd bildsökning men inte mycket mer riskerar att tro att metoden bevisar bilders trovärdighet när det allt mindre är fallet.

Internationellt finns det ganska gott om olika typer av länksamlingar kring digitala verktyg, resurser för faktakoll/verifiering, s.k. OSINT m.m.⁵⁰ En fråga man kanske bör ställa sig i sammanhanget är ifall spridning av kunskap om s.k. OSINT-resurser ska diskuteras utifrån etiska frågeställningar. En del verktyg är anmärkningsvärt kraftfulla och kan samla in data som många antagligen upplever som integritetskränkande.

50 Ett exempel (fler finner man t.ex. i länklistan på Alle Fontis webbplats):

<https://docs.google.com/document/d/163G79vq-mFWjIqMb9AzYGbr5Y8YMGcpbSzJRutO8tpw/edit>

Det finns även online-kurser i digital verifiering av bild/video m.m., exempelvis en som är framtagen av First Draft.

<https://firstdraftnews.org/course-launches/>

Reflektioner kring övningar

Det finns gott om informationstexter, övningar/lektionsförslag osv i kring digital källkritik i olika former. Mycket av materialen vänder sig främst till ungdomar och skolvärld även om det finns en del undantag som även kan passa vuxna/bred allmänhet. Det kan påpekas att stora delar av övningsmaterialet är på introducerande nivå och inte så ofta utgår från hur mer komplexa bedömningsituationer kan se ut i exempelvis en persons flöde på sociala medier.

Några övningsförslag vi stött på är mer komplexa, med undersökningar i flera led, och/eller utgår mer explicit från samtidskeenden, aktuella populärkulturella fenomen. Det sista torde vara ett bra sätt att väcka intresse, inte minst hos ungdomar. Här kan *Viralgranskaren* lyftas fram som har en del övningar och genomgångar av problembaserade granskningar av exempelvis bilder spridda på sociala medier, granskningar som görs i flera led för att rekonstruera kontext m.m. *Pedagog Trelleborg* har skapat ett antal övningar som utgår från ungdomars vardag och populärkulturella kontext, även de ofta i flera steg med digital granskning, informationssökning för att rekonstruera kontext, diskussionsövningar m.m. Antagligen skulle det vara attraktivt och behändigt för skolungdomar, lärare och även en bredare allmänhet med en löpande produktion av övningar som berör aktuella ämnen, anknyter till populärkultur m.m. Man kan jämföra med nyhetsbrevet *The Sift*, från amerikanska utbildningsprogrammet *News Literacy Project*, som kommer varje vecka med nyheter om aktuella virala fejknyheter, manipulationer, rapporter, debatter m.m. som berör mediekunnighet etc, och bygger upp övningar kring dem, anpassade för skolvärlden. De kan röra allt från digitala granskningar till diskussionsövningar om pressetik, nyhetsvärdering och liknande. En ytterligare fördel är att nya problemområden, nya tekniska metoder, nya verktyg, förändringar kring plattformar, aktuell debatt m.m. snabbt och enkelt därmed kommer ut till lärarkår och andra berörda, i ett ämne där utvecklingen sker i rask takt. Hur något liknande skulle kunna konstrueras för ett jämförelsevis litet land och språkområde som Sverige får man emellertid fundera över. Möjligen kan man tänka sig någon slags uppsamlingsportal där övningar och texter som produceras lokalt av pedagoger, myndigheter etc förmedlas. Naturligtvis kan specialinriktade Facebook-grupper och liknande fylla samma funktion men frågan är om de kan nå ut till exempelvis en samlad lärarkår på samma vis, och om man vill knyta upp den till en plattform på det sättet.

Forskning och utveckling - spelbaserat lärande m.m.

Vi kan räkna med att det i ganska snabbt takt kommer att växa fram andra arbetsformer och angreppssätt kring våra ämnen. Spelbaserat lärande är exempelvis ett fält där mycket forskning, utveckling och diskussion pågår för närvarande. Det har redan i flera länder utvecklats olika typer av interaktiva pedagogiska spel för att träna kring källkritik, kritiskt tänkande och liknande. Ett som

väckt mycket intresse är ”Bad News”, utvecklat av DROG i samarbete med forskare på Cambridge University, och som gjorts om i en svensk version för användning i utbildning och forskning, av forskare vid Uppsala universitet i samarbete med RISE. Spelet utgår från en forskningsdiskussion kring möjligheterna att genom information och träning ”vaccinera”, ”inokulera” sig mot propaganda/desinformation, i detta fall genom att placera användaren/elev i samma position som ett nättroll, en påverkare etc. Spelarna utnyttjar sex olika strategier för desinformation: imitation, emotion, polarisering, konspiration, misskreditering och trollning. I forskningsprojektet besöker man för närvarande, under 2019, skolor med spelet, i samarbete med Stiftelsen Fryshuset. Man provar också undervisningsmetoder som bygger på att ungdomar undervisar ungdomar. På webbplatsen med spelet finns även en lärarhandledning.⁵¹

Spel är ju även en viktig del i många människors, och inte minst ungdomars, användning av digitala verktyg och i deras informationsvärld. En reflexiv hållning till spelande och spels påverkan på ens uppfattning av världen, och närmare undersökningar av spels möjligheter för människor, är antagligen något som kommer att växa betydligt framöver. Smärre ansatser finns i vissa lärresurser kring digital kompetens idag.

Vi kan vänta oss andra ansatser och verktyg också. En ny avhandling från Göteborgs universitet behandlar exempelvis pedagogiska frågeställningar kring digital kompetens och att söka, navigera och bedöma vetenskaplig information i komplexa frågor. Bl.a. har forskaren, Anne Solli, studerat hur gymnasisters kommunikativa och digitala kompetenser med ganska goda resultat utvecklas med stöd av digitala kartläggningsverktyg. Dessa kartläggningsverktyg tillhandahåller redskap för att utforska och visualisera nätverk av internetdata, utforska och ordna komplexiteten i frågorna, samt förstå vilka som var centrala aktörer och hur olika aktörer argumenterar för sin ståndpunkt. Här befinner vi oss alltså i korsningen mellan digital kompetens, mediekunnighet (t.ex. olika medietyper och textgenrer), källkritik och digital nätverksanalys, argumentationsanalys/retorik och vetenskaplig kunnighet. Digital nätverksanalys, och visualisering av nätverk, är för övrigt ett område där det tagits enorma kliv sista åren och som nu är enkelt tillgängligt och lättanvänt i en del format.⁵²

51 <https://badnewsgame.se/> , <https://drive.google.com/drive/folders/1RzK1SG2OjzhyX9IDtIJYLSxQXaI-3wCo> , <http://www.uu.se/nyheter-press/nyheter/artikel/?id=11680&typ=artikel>

För närvarande genomförs ett större forskningsprojekt i Danmark kring spelbaserat lärande och hur det kan utveckla såväl elevers ämneskunskaper och stärka deras motivation och trivsel i skolan som att träna dem att tänka kritiskt.

<https://www.facebook.com/groups/kallkritik/permalink/268895300301350/>

Mer exempel på övningar i ”media literacy” i form av att utforska trolls m.fl. positioner, bl.a. från Newseum i Washington, <https://hechingerreport.org/opinion-to-fight-online-trolls-we-must-teach-teenagers-how-to-think-like-them/> Andra exempel på spel, ”Fakey” från Observatory on Social Media vid Indiana University, och ”Fake news” <https://fakey.iuni.iu.edu/>, <https://www.facebook.com/groups/kallkritik/permalink/209095866281294/>

52 Presentation av avhandlingen "Handling socio-scientific controversy: Students' reasoning through digital inquiry" <https://uf.gu.se/aktuellt/nyheter/Nyheter+Detalj/studenten-behöver-stöd-för-att-hantera-komplex-information-pa-natet.cid1619692> , avhandlingen; <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/58396>

Eftersom utvecklingen inom våra ämne sker i hög takt finns det anledning att det utvecklas mötesplatser och kanaler mellan forskning, utveckling av undervisningsmaterial, förmedling till skolvärld och andra nivåer m.m. Sådana initiativ är på gång, delvis med stöd av EU-satsningar och inom nordisk forskarvärld. Under 2019 startas ett nordiskt forskarnätverk kring desinformation online upp, med en rad konferenser. I anslutning till detta startas även ett forskningscenter upp i Århus, EU REMID, som får stöd av EU och ska vara de nordiska ländernas referenspunkt för det europeiska projektet SOMA. En tanke med projektet är att få forskning, journalistik och skolvärld att närma sig varandra i diskussionen kring utmaningar och åtgärder, och koordinera sina insatser.⁵³

Källkritik, journalistik, mediekunskap

Med de tilltagande problemen kring mer oseriösa aktörer, sociala mediers funktionssätt och en ökad spridning av ”misinformation” så har behovet ökat för en ökad förståelse för hur den traditionella journalistiken, idealt sett, har fungerat, eller bör fungera. Det kan argumenteras på flera vis för vikten av denna typ av kunskapsspridning. Dels för att medborgare bättre ska kunna skilja på seriöst nyhetsmaterial och annat material, och motverka risken för en överdriven misstro mot de traditionella nyhetsmedierna. Dels för att det journalistiska arbetssättet i sig kan stärka förmågan att söka och värdera information. Och dels för att människor i hög grad själva idag kan betraktas som publicister, som bör göra etiska överväganden kring bl.a. respekt för integritet när de delar eller skapar information på exempelvis sociala medier, eller misstror de traditionella nyhetsmedierna pga deras nyhetsvärdering m.m. Den typ av mediekunnighet som här är aktuell kan sägas gå utöver den traditionella källkritiken och även involvera perspektiv som idag börjat kallas källtillit – dvs att ha en förmåga att identifiera och ha viss insikt i var man kan hitta tillförlitlig information i olika ämnen. Detta gäller även områden som sökkritik, informationssökning, vetenskaplig kunnighet m.m. som tas upp längre ned.

Undervisningsmaterial kring centrala komponenter i mediekunnighet som medielandskapets utveckling, upphovsrätt, tryck- och yttrandefrihet m.m. finns hos *Statens medieråd*, ”Lär om medier”; informationstexter, övningar, kopplingar till läroplaner etc, med inriktning på grundskola och gymnasium.⁵⁴

Mediekompass, en satsning av Tidningsutgivarna – Medier i Sverige, hjälper skolan med undervisning om och med medier. De har en del lektionsförslag m.m. på teman som källkritik, mediekunskap, bedömning av nyheter, nyhetsvärdering, nyhetsbearbetning. (från åk 1 till

⁵³ Om forskarnätverket se <https://www.facebook.com/groups/kallkritik/permalink/567175360473341/>, om EU REMID <https://www.facebook.com/groups/kallkritik/permalink/568308630360014/>

⁵⁴ <https://statensmedierad.se/larommedier.365.html>

gy)Verksamheten pausades 2016 pga bristande finansiering men drogs igång igen 2018 tack vare att en stiftelse trädde in med ett större bidrag. Deras nyskrivna *Publicistguiden* (i samarbete med Statens medieråd, 2018) fokuserar på att förmedla hur journalistiskt arbete ser ut, olika textgenrer i nyhetsmedier, intervjuer och bilder som journalistiska arbetsmedel, upphovsrätt och källkritisk informationssökning. Målgruppen är främst lärare i grundskolan och gymnasiet men torde fungera väl även för en bredare allmänhet. En tidigare handbok, *Expert på medier*, är också av intresse.⁵⁵

Sveriges radio har en del relevant material. Tillsammans med Jack Werner satte Medierna i P1 2018 under namnet Mediebudorden samman sex program samt infoblad för mediekonsumenter under speciella situationer, om t.ex. ur man bör förhålla sig under krissituationer och hatstormar, gentemot blåljusnyheter och namnpublicering m.m. Tidigare hade man ett program som lyfte många relevanta frågor på vår tematik, *Medieormen*, men det lades ned 2017. Mycket material ligger kvar på sidan.⁵⁶

Blank Spot Project, en gräsrotsfinansierat plattform för i huvudsak utrikesjournalistik, driver under ledning av Brit Stakston projektet ”Journalistiken i klassrummet” med målsättningen att öka skolelevens kunskap om medias roll i demokratier samt ge dem kunskap om journalistikens arbetsprocess. Man har haft en uppsökande verksamhet med arbete med skolklasser, och på hemsidan har man ett antal moduler/lektioner förslag på hur man kan arbeta med MIK. Under 2018 har man testat sitt material på 20 skolklasser mellan åk 8 till gymnasiet år 3. Speciellt för ansatsen är att skolklasserna både får föreläsningar om journalistik m.m., arbeta med MIK-material, och på distans följa en reporters arbete ”på fältet” under en reportageresa. Upplägget kan sägas vara ambitiöst och innovativt. Målgruppen är de skolklasser som anslutit sig till projektet, men materialet på hemsidan bör kunna användas av många andra grupper också.⁵⁷

Mobile Stories ”är en publiceringsapp och en medieplattform som hjälper unga i skolan att större plats i det demokratiska samtalet. Eleverna lotsas genom den publicistiska processen och praktiserar samtidigt källkritik.” Arbetet görs alltså genom att eleverna genom praktisk användning av ett publiceringsverktyg lär sig grundläggande kunskaper om journalistik, och arbete med källkritik och MIK. Elevers färdiga artiklar publiceras på *Mobile Stories* hemsida. Satsningen

55 <http://www.mediekompass.se/lektionstips/> ,

<https://statensmedierad.se/publikationer/pedagogisktmaterial/publicistguiden.3061.html>

Handboken *Expert på medier – digital kompetens i Lgr 11*, med en del övningar och information kring exempelvis källkritik, pressetik, tryck- och yttrandefrihetslagstiftningen m.m. (åk 9).

http://www.mediekompass.se/wp-content/uploads/2015/10/HANDBOK_EXPERT_MEDIER_utskrift_A4.pdf

56 <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2795&artikel=6881356> , <https://sverigesradio.se/medieormen>

57 Skolprojektet har målen: ”Ökad mediekunnighet, Ökad kunskap om pressfrihet och medias roll i demokratier, Ökad kunskap om journalistikens hantverk genom att man följer en journalist ut i fält, Ökad kunskap om en mängd frågor relaterade till medie- och informationskunnighet, Ökad kunskap om t.ex. källkritik, filterbubblor och informationskaos online, Ökad kunskap om påverkan online, bildens roll, näthat och integritet, Ökad kunskap om hur digitaliseringen påverkar samhället, Ökad kunskap om demokrati, Ökad källtillit och förmåga att göra sin röst hörd” <https://www.blankspot.se/medie-och-informationskunnighet-i-praktiken/>

vänder sig till skolelever i högstadiet och gymnasiet. Mobile Stories har också en nyskriven och ganska omfattande lärarhandledning, Källkritik i praktik, som tar upp ämnen och övningar kring journalistik, publicistik, källvärdering, källkritik, pressetik, nyhetsvärdering, upphovsrätt m.m.⁵⁸

Det ska påpekas att *Wikipedia* som tas upp längre ned har en hel del material för aktiva skribenter på plattformen kring redigeringsregler, korrekt användning av källor, etiska principer för vad som kan och inte kan tas upp m.m. som ligger nära många traditionella journalistiska och publicistiska frågeställningar.

En fråga som lär aktualiseras även i Sverige är tjänster för värdering och bedömning av nyhetssajter, i form av plugins, sidor m.m. Den vanligaste utformningen är någon form av betygsskala utifrån några fastställda kriterier kring trovärdighet, politisk färg, transparens och liknande. Det har under en del år funnits några ideella sådana projekt, men nu kommer allt fler kommersiella alternativ också. De har växt fram i rask takt i USA och för närvarande diskuteras olika sådana lösningar på EU-nivå. De kan vara goda verktyg för att snabbt identifiera risker för bias och låg trovärdighet i nyhetsmaterial men det finns en del frågetecken kring arbetssättet. Vissa varnar för att det finns tecken på en slags värderings”industri” och det uppstår lätt komplikationer när sådana här verktyg uppfattas ge ”carte blanche” eller ge överdrivet negativ bedömning av olika typer av nyhetstjänster. Men denna typ av tjänster, även i deras befintliga engelskspråkiga versioner, torde vara utmärkta utgångspunkter för övningar, diskussion och liknande.⁵⁹

Ett enklare medel är scheman/kartor över mer framträdande nyhetsmediers trovärdighet och politiska bias. Ett välkänt exempel är Vanessa Oteros projekt med ett ”Media Bias Chart” som fokuserar främst på amerikanska nyhetsmedier. Det har förts en del diskussioner om man skulle försöka skapa något liknande kring svenska nyhetsmedier. Ett projekt som i så fall kräver ganska stor kompetens och omdömesgillhet, bör påpekas.⁶⁰

Det finns en del relevanta poddar som berör medier på olika vis. En som är värd att lyfta fram är *Mediespanarna* som funnits sedan 2011 och som återkommande med kritiska och analytiska perspektiv går på djupet kring flera av våra ämnen. Den görs av två medieforskare/lärare vid Umeå universitet.

58 <http://mobilestories.se/f%C3%B6r-1%C3%A4rare-rektorer-och-bibliotekarier>

59 om diskussionen och några exempel på dessa verktyg se, <https://www.facebook.com/groups/kallkritik/permalink/515521025638775/>

60 <https://www.adfontesmedia.com/>

Propaganda, teori, bildanalys etc

Propaganda är ett gammalt välkänt ämne som behandlats i mediekritiska sammanhang under lång tid. Ett näraliggande ämne är reklamanalys. När det kommer till mer traditionella ansatser i att tolka propaganda så finns det en hel del material, som främst vänder sig till skolvärlden. Emellertid kan det påpekas att digital propaganda kan ha en del inslag och utformning som föranleder ett moderniserat och utökat material. Det handlar ofta om att förstå samspelet mellan innehåll/estetisk utformning, teknologiska aspekter på medierna (plattformar, spridning, manipulation av spridning, personaliserade budskap), sociala aspekter (exempelvis hur s.k. horisontal propaganda kan fungera, gruppsykologiska mekanismer) m.m. Man kan exempelvis se på de sammanhang där termen ”Computational propaganda” kommit att användas, man fokuserar på de nya möjligheter som finns med inte minst förstärkning och personalisering: sådant som spridning av propaganda/förstärkning av problematiskt innehåll med botnätverk, hur andra röster riskerar att tystna i sådana sammanhang, hur uppmärksamhetsekonomin mekanismer kan utnyttjas för propagandistiska syften (återigen, t.ex. öka räckvidd och genomslag för ”sitt” material och perspektiv, driva på polarisering, manipulera algoritmer – sökresultat, rekommendationer m.m). I diskussionen kring digital propaganda har man också alltmer kommit att fokusera på bild/video-formaten. S.k. *memer* har blivit en vida spridd form för kommunikation, påverkan och propaganda, och i *meme*-kulturen används ofta inslag från populär- och ungdomskultur. Kort sagt, den digitala världens propagandaanalys inbegriper de klassiska propagandaanalyserna men även många av de aspekter kring digital källkritik som redan tagits upp, samt också ingångar till att förstå och analysera innehåll med bäring på populärkulturella uttryck m.m.⁶¹

Även här finns en utmaning i att skapa läresurser som illustrerar och tränar i förmåga att hantera dessa olika aspekter simultant. Där är vi inte ännu annat än i vissa undantagsfall, även om de olika elementen finns var för sig i olika typer av läresurser.⁶² Några exempel på material som finns tillgängligt:

Statens Medieråd har en del resurser kring propaganda, med fokus på bildens roll, och nytt

61 Se ”Computational Propaganda” av Renée DiResta, <https://yalereview.yale.edu/computational-propaganda>. För ett exempel på resonemang kring källkritik, propaganda, populärkultur – bildanalys – *memer*, se Didaktorn avsnitt 86, ”Kritik av källkritik”, med beskrivningen: 'Det finns en övertro på att källkritik hjälper elever att hantera sin mediekonsumtion. Det menar Ulf Dalquist, forskningsansvarig på Statens Medieråd. "Källkritik analyserar fakta. Det hjälper dig t ex inte att analysera en propagandafilm från IS." säger han. Fakta och nyheter är endast en mindre del i tonåringars medieförbrukning och då behövs andra analysredskap, enligt Ulf Dalquist. "Vill vi lära barnen att klara av det vi tycker att de borde göra eller ska vi lära dem att hantera det de redan gör?" frågar han retoriskt. Här berättar han om skolans utmaningar för att möta elevernas behov.'

Ämnen: Information och media > Informationssökning och källkritik, Pedagogiska frågor > IT, medier och digital kompetens

Ämnesord: Digital kompetens, Filosofi, IT, Informationskompetens, Informationsteknik, Kunskapsteori, Källkritik, Mediekompetens, Vetenskapsteori. <https://urskola.se/Produkter/199129-Didaktorn-Kritik-av-kallkritik>

62 Ett exempel på en komplex övning som kombinerar ett exempel på s.k. *swish-journalistik* med pressetiska frågeställningar, frågor kring spridning av ett narrativ m.m. <http://pedagog.trelleborg.se/?p=3136>

material kring memer som propaganda är att vänta under 2019.⁶³

Föreningen *Läsrorelsen* har under hösten 2019 och våren 2020 en större satsning kring bildanalys, Bildberättande och konsten att läsa bilder, med en rikstäckande konferensserie, en idéskrift, filmvisningar, utställningssamarbete med kulturskolor m.m. Den främsta målgruppen är pedagoger och skolledare men man vänder sig även till politiker och intresserad allmänhet.⁶⁴

Inom ramen för sitt arbete med att förebygga intolerans genom att dra lärdom av historien genomför *Forum för levande historia* insatser som använder MIK som ett verktyg, t ex utställningen Propaganda –Risk för påverkan, som behandlar propaganda i Nazityskland och Sovjetunionen under 1930- och 40-talen. Man har även workshops, och har utarbetat digitalt klassrumsmaterial för åk 7-9 och gymnasiet, exempelvis ett spår med olika perspektiv på propaganda och påverkan, och ett för övning i förmågorna källkritik och historiebruk.

Jimmy Vulovic, litteraturvetare och propagandaforskare, har bl.a. skrivit en översiktbok om propaganda, ”Propaganda : historia, teori och analys” och har på sin hemsida några introducerande föreläsningar i ämnet. Här är en av få ingångar för att sätta propagandabegreppet i relation till människors aktiva användning av internet, dvs att vi alla mer eller mindre är ”propagandister” (horisontal propaganda).⁶⁵

Ett projekt som kan nämnas är ”Ordets makt”, en utställning kring propaganda och även näthat som föreningen/muséet *Fredens hus* i Uppsala skapat och som har gått runt på skolor sedan 2013.⁶⁶

När det kommer till reklamanalys så finns det en del material som återfinns i tabellen. Det kan röra sig om analys av text och bild/film, och även om annonser i t.ex. sociala medier. Aktörer med sådant material är *Statens medieråd* och *mediasmart*, inslag med sådan analys finns även i t.ex. *Blank Spot Projects* lärresurser. En del frågeställningar specifikt kring digital reklam tas upp längre ned.

Hos *Konsumentverket* finner man filmer och lektionsförslag kring kommersiell information/reklam och näthandel. Det handlar om att analysera text, bild och film som har syftet att utöva kommersiell påverkan. Det finns lärarhandledningar. Målgruppen är åk 4-9 och gymnasium. Ett större material kring reklamtemat, ”Reklamfilmens fantastiska värld”, gjordes

63 Medierådets ”Propaganda och bilders makt” med presentationer, övningar, lärarmanus/handledningar.

<https://statensmedierad.se/nohate/jagvilljobbaiklassrummet/propagandaochbildersmakt.1845.html>

64 <http://www.lasrorelsen.nu/projekt/pagaende-projekt/bildberattande-och-konsten-att-lasa-bilder/>

65 <https://jimmyvulovic.com/forelasningar/>

66 Ur presentationen: ”Vilka ord använder ungdomar i Uppsala mot varandra idag? Vad är näthat? Hur ser propaganda ut och vad kan hatspråk få för förödande konsekvenser? Hur kan orden stärka oss och vad är yttrandefrihet? Hur har det fula språket förändrats genom historien?”, <https://www.fredenshus.se/ordets-makt/>

1998/2009 åt Konsumentverket av Filmpedagogerna i Göteborg med en större lärarhandledning. I skrivande stund återfinns tyvärr inte filmen, en död länk och lärarhandledningen återfinns på Filmpedagogernas sida.⁶⁷

Läromedlet "Berättandets Grammatik", tolv kortare filmer om analys av dramaturgi, karaktärer etc skapades av *Filmpedagogerna* och Multimediabyrån. Materialet försvann med nedläggandet av Multimediabyrån men finns numera utlagt på Vimeo för exempelvis skolbruk.⁶⁸

När det kommer till filmkunnighet och MIK så finns det även en del material hos *Svenska Filminstitutet* och *Filmcentrum*, som bägge arbetar med filmkunnighet gentemot skolorna.⁶⁹

Även inom forskningen pågår en intressant utveckling som kan komma att ge nya angreppssätt när det kommer till att arbeta med relationen källkritik/sanningsanspråk och film. Exempelvis kom 2018 en avhandling av Miriam von Schantz om hur man kan arbeta med mockumentärer för att diskutera dessa ämnen med både unga och vuxna.⁷⁰

Näthat, trakasserier m.m. på nätet, integritetsfrågor

Problem kring näthat, trakasserier och otrygghet på nätet har under många år mötts av en hel del satsningar från olika håll. Det har även kommit en rad rapporter i dessa ämnen under senare år, som t.ex. fokuserat på olika utsatta grupper och på extremism. De stora aktörerna har relevanta lärresurser m.m. kring ämnena men det finns också ett stort antal andra aktörer, nätverk, initiativ m.m. med olika typer av material, stöd och liknande. Mycket av materialet är förhållandevis nytt och håller god kvalitet. När det kommer till hur man kan anmäla, information om lagstiftning m.m. har även polisen information på sin webbplats.

Medierådets "No hate" har en hel del resurser, inte minst filmer, poddar m.m. för lärare men även råd till föräldrar som vill prata med sina barn. Tips på vad man kan göra, juridiska råd, hur stoppa spridning av bilder/rykten etc. Det handlar även om sexism m.m. Här finns också affischer, filmer med youtubers, och ungdomar som berättar självupplevt, som vänder sig till ungdomar/skolelever. Broschyren *Inte okej* riktar sig till barn och unga som utsätts för näthat eller ser någon annan

67 <https://www.konsumentverket.se/for-larare/lektionsbanken/> , <http://filmpedagogerna.se/vara-laromedel/webblaromedel/>

68 <https://vimeo.com/user11139741>

69 Se t.ex. SFI:s häfte *Filmpedagogik – så funkar det!* 11 enkla klassrumsövningar, som finns hos AV Media Skåne, https://www.avmediaskane.se/wp-content/uploads/2019/02/filmpedagogik-sa-funkar-det_171127.pdf , och Filmcentrums arbete kring *Skapande skola*, och *Filmborgarmärket*.

70 Avhandlingen "The Doc, the Mock and the What?: Events of Realing, Mockumentalities and the Becoming-Political of the Viewing Subject" <http://oru.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1172837&dswid=2546>
Jfr <https://www.dagensanalys.se/2018/03/mockumentarer-till-grund-for-ny-metod-som-tranar-kallkritik/>

utsättas. Den berättar vad näthat är, konsekvenserna av näthat samt vilken hjälp som finns att få. Koll på nätet är ett webbverktyg som handlar om kommunikation på sociala medier, näthat, nätmobbning samt grooming. Det är anpassat för elever med NPF samt pedagoger på högstadiet och gymnasiet, och stöds av en utförlig lärarhandledning. Man har även en serieantologi, Ordet är fritt, som vänder sig till alla åldrar och åtföljs av lärarhandledning med lektionsförslag.⁷¹ Det Norgebaserade projektet *Dembra* har också en del svenskspråkiga lärresurser med lektionsförslag m.m. kring hat, med fokus på fördomar och rasism men även kring grupptillhörighet, radikaliserings, extremism och kritiskt tänkande.⁷²

IIS och *BRIS* har producerat ett par guider kring ungas integritet, respektive hur vuxna kan stödja barn och unga vid nätmobbning.⁷³

Även *Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor* har producerat en del material om hat, kränkningar, sexuella utsatthet m.m. på nätet, samt ett metodmaterial för vuxna som arbetar i ungas närhet.⁷⁴

En intressant och helt nystartad (maj 2019) resurs är *Näthatshjälpen*, ett digitalt stödverktyg för råd och handledning gällande hat och hot online. Där finns en hel del resurser, information, guider m.m. kring exempelvis lagstiftning och hur man anmäler, säkerhet, hur man kan backa varandra, inkluderande samtal, tips för micro-aktivism, hur man bemöter troll / hatare / rättshaverister / härskartekniker osv, källkritik, med mera. Näthatshjälpen drivs av organisationen Make Equal och är finansierad av Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor.⁷⁵

Tystnante.se är en nystartad (maj 2019) satsning av Brottsoffermyndigheten. Den består av en webbplats med råd och information till personer som deltar i samhällsdebatten och utsätts för hot och hat, till exempel journalister, politiskt förtroendevalda, författare, konstnärer, forskare och influencers.⁷⁶

Surfa lugnt är ett samarbetsprojekt bestående av Com Hem, Fryshuset, Institutet för juridik och internet, Post- och telestyrelsen, Myndigheten för samhällsskydd och beredskap och mySafety försäkringar, med målet att stödja positiva aspekter på nätet som mötesplats för unga. Sedan 2005

71 <https://statensmedierad.se/nohate.1295.html> ,

<https://statensmedierad.se/nohate/jagvilljobbaiklassrummet/elevmaterialomnathat.1302.html>

<https://statensmedierad.se/nohate/jagvilljobbaiklassrummet/ordetarfritt.2782.html>

Om bakgrunden till ”No hate”;

https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/wysiwyg_media/2017_statens_medierad_slutredovisning_no_hate_speech_movement.pdf

72 <https://dembra.no/>

73 <https://internetstiftelsen.se/docs/Motverka-natmobbing.pdf> , <https://internetstiftelsen.se/docs/ungas-integritet-pa-natet.pdf>

74 <https://www.mucf.se/publikationer/hat-pa-natet> , <https://www.mucf.se/publikationer/ses-offline> ,

<https://www.mucf.se/publikationer/natkrankningar> , <https://www.mucf.se/publikationer/natkrankningar-hur-vanligt-ar-det> , <https://www.mucf.se/publikationer/inte-ditt-fel>

75 <https://nathatshjalpen.se/>

76 <https://www.tystnante.se/>

har man arbetat kring dessa frågor, bl.a. med målet att få vuxna att engagera sig mer i ungas nätvardag. Man utför olika kampanjer och har utbildningsinsatser med föreläsningar och metodmaterial som finns tillgängligt på hemsidan, där det även finns lektionsförslag, samtalsguider och talmanus m.m. Man har också en ganska utförlig länklista till andra resurser som tas upp här.⁷⁷

Nätsmarta, ett projekt av ett par IT-pedagoger i Sandviken sedan 2012, har sammanställt en del material kring ungas beteende på nätet med fokus på trakasserier, etikett och integritet. Inte minst med lektionsförslag till lärare och råd till föräldrar. Målet är att barn och unga ska ”hitta sin kompass för ett sunt nätanvändande”. De har också ingått i samarbetet med framtagandet av Lilla Viralgranskarens lärarhandledning m.m.⁷⁸ Rädda barnen har en handbok, #nätsmart, med tips och råd för hur man kan skydda barn mot sexuella övergrepp på nätet.⁷⁹

Säpo har framställt handboken ”Personlig säkerhet” råd och stöd till politiskt aktiva, men den kan också användas av andra yrkesgrupper. I den ges exempel på förebyggande åtgärder och skyddsåtgärder som kan användas för att förhindra eller avstyra hotfulla situationer om de skulle uppstå. Den behandlar bl.a. säkerhet såväl fysiskt som digitalt, riskanalys i vardagen exempelvis i hanteringen av sociala medier, hur man kan hantera hot, skydda sin identitet och integritet m.m.⁸⁰

För yngre finns även exempelvis *Digitalförsvararna*, en liten digital guide i lättsmält serieformat om integritet och säkert beteende på nätet. Den vänder sig till skolungdomar, men har matnyttiga tips för vuxna också.⁸¹

Telenor har en webbsida, *Nätprat*, på temat otrygghet på nätet, och dialog mellan unga och vuxna i ämnena. Där finns exempelvis fördjupningar, intervjuer, tips och lektionsförslag i ämnet, och artiklar om olika inslag i ungdomskulturen på nätet, t.ex. om olika plattformar. Man har även sammanställt material från en nätpratsjour till vilken föräldrar kunnat ställa frågor i ämnen som näthat, mobbning, spel m.m. Guiden *Nätprat* syftar till att hjälpa vuxna att på ett bra sätt prata om nätet med sina barn och bli mer delaktiga i deras digitala vardag. Guiden är en kortlek med frågor som kan användas som underlag i samtalet.⁸²

Hatomaten är ett intressant projekt som drog igång i maj 2019. Den består av en robotiserad webbplats, och är en del av ett forskningsprojekt vars huvudsyfte är att undersöka möjligheterna att med teknik känna igen hatfulla texter på svenska. Målet är att dessa tekniker ska kunna användas av exempelvis sociala medieplattformar och nyhetsredaktioner. På webbplatsen kan vem som helst

77 <https://surfalugnt.se/>

78 <http://www.nat-smarta.se/>

79 <https://www.raddabarnen.se/rad-och-kunskap/foralder/nat-smart/>

80 <https://www.sakerhetspolisen.se/publikationer/personskydd/personlig-sakerhet.html>

81 https://edri.org/files/defenders_vs_intruders_se_web.pdf av Föreningen för Digitala Fri- och Rättigheter

82 <https://www.telenor.se/natprat/> , <http://natprat.se/kort/>

skriva in exempel på svenskspråkigt näthat. Materialet ska på sikt hjälpa rättsvårdande myndigheter att utreda hot, kränkningar och trakasserier av grupper eller enskilda individer i digitala miljöer. Bakom Hatomaten står FOI, Polismyndigheten och Uppsala universitet. Projektet är finansierat av Vinnova.⁸³

Under senare år har en lång rad initiativ uppkommit som på olika vis vill motarbeta hat, hot, trakasserier, men också det bredare problemkomplexet kring polariserat samtalsklimat, misstro mot demokratin och liknande, ofta med sociala medier i fokus. Samtalston på nätet, och moderering av kommentarstrådar hos t.ex. nyhetssajter och på Facebooksidor/Facebookgrupper, har blivit ett stort diskussionsämne internationellt och i Sverige.

Initiativet *#vimåsteprata* är ett projekt för utveckling av demokratiska samtal runtom i landet, som fått stöd av Folkbildningsrådet. Man ordnar regionala konferenser, en demokratitalarbank, det digitala dialog-forumet Sverigepratar och samtalskort om demokrati. Antologin ”Handbok för demokrater” används i arbetet.⁸⁴ Studieförbunden och Sveriges folkhögskolor lanserar 2019 Sverigepratar, en plattform för chatt-samtal mellan människor med olika åsikter. Syftet är att stärka det demokratiska samtalet. Projektet är en del av det europeiska projektet Talking Europe.⁸⁵

I Sverige startades 2016 initiativet/föreningen *#jagarhär* av journalisten och författaren Mina Dennert. Föreningens syfte är att förändra tonen i samhällsdebatten genom att bland annat uppmuntra civilkurage och motarbeta näthat och filterbubblor. Föreningen skriver även artiklar, håller föreläsningar och debatter, gör utredningar. I en blogg ges exempelvis tips på hur man kan granska och förhålla sig till problematisk argumentation som använder sig av statistiska påståenden. Den främsta aktiviteten består av en Facebookgrupp där i nuläget 74 000 medlemmar söker upp kommentarstrådar i plattformen där det förekommer hat, trakasserier, nedlåtande uttryck och liknande, och med lämpor försöker lugna ned stämningen. Föreningen och initiativtagaren har fått mycket uppmärksamhet och även tilldelats olika priser för sitt arbete. Föreningen har inspirerat till avläggare i flera andra länder.⁸⁶

Det finns flera initiativ som går den rättsliga vägen när det kommer till näthat och liknande.

Näthatsgranskaren är ett nätverk och en förening, som kartlägger och söker upp näthat av mer allvarlig karaktär. Man gör polisanmälningar som avser hets mot folkgrupp, olaga hot, förtal, olaga

83 <https://hatomaten.com/>

84 <https://www.vimasteprata.org/>

85 <https://sverigepratar.se/>

86 <https://www.jagarhar.se/>

våldsskildring och uppvigling varav en hel del leder till åtal och dom. NHG kan sägas driva på rättssystemets framarbetande av rutiner kring denna materia.⁸⁷

Det finns som redan visats en hel del pedagogiskt material och liknande kring etikett, tonfall, beteende m.m. på nätet. Man kan också välja att åberopa särskilda principer som utgångspunkt för hur en diskussion bör föras i exempelvis en Facebookgrupp. I bl.a. gruppen *Digital Samhällskunskap* har man exempelvis anammat den s.k. generositetsprincipen som vägledande för ett rationellt och inkluderande samtal⁸⁸ Antagligen kommer ämnet etik och riktlinjer för fruktbara, rationella, inkluderande samtal att diskuteras mycket kommande åren.⁸⁹ Det skapas också olika plattformar och liknande för att stödja lugna, seriösa, rationella samtal i t.ex. kommentarstrådar till nyhetsartiklar. Än så länge har de inte nått den svenska marknaden men det är nog bara en tidsfråga.⁹⁰

Kritiskt tänkande – vetenskaplig kunnighet – statistik, argumentation.

Inom fältet kritiskt tänkande lyfter man inte sällan fram vetenskaplig kunnighet, ”science literacy”, som en kompetens som blir alltmer angelägen när påståenden lätt kan uppfattas som likvärdiga i och med internets och sociala mediers allmänna informationsstruktur.

Det handlar vanligen om mer grundläggande kunskap kring vad vetenskap är – teori, evidens, forskningsläge (med avvikelser), hur det vetenskapliga samtalet vanligen ser ut och liknande. I en tid då pseudovetenskapliga påståenden sprids i stor omfattning på t.ex. sociala medier, och svag/dålig forskning lätt vinner spridning genom oseriösa (och fritt tillgängliga) vetenskapspublikationer, är detta en angelägen fråga. Näraliggande är den tilltagande diskussion som nu förs kring begreppet källtillit – människor bör ha kunskap om och ingångar till var de kan finna mer pålitlig information i olika ämnen, det handlar både om att ställa rätt frågor till källor, att söka efter information på rimliga platser, och om att på lekmananivå kunna navigera hjälpligt inom olika kunskapsområden.

Nygren/ Brounéus föreslår att genomgångar av olika pseudovetenskapliga teorier skulle kunna göras i olika ämnen i skolundervisningen, det blir då fråga om träning i kritiskt tänkande i ämnesspecifik form.⁹¹ För en bredare vuxen allmänhet finns det en del material och initiativ som

87 <http://nathatsgranskaren.se/>

88 Jfr <https://sv.wikipedia.org/wiki/Generositetsprincipen>

89 Bara som ett exempel, ett pågående bokprojekt av Buster Benson.

<https://medium.com/fruitful-zone/guidelines-for-fruitful-dialogue-9d7d0b46da89>

90 Se exempelvis plattformen Talk (open source) som byggts upp av Coral Project (startat av Mozilla) och som nu används av en rad nyhetssajter på elva språk i olika länder, <https://coralproject.net/>

91 ”Källkritik i digitala medier – en didaktisk utmaning”, <https://larportalen.skolverket.se/LarportalenAPI/api-v2/document/path/larportalen/material/inriktningar/0->

kan användas för att förstärka kunskap och förmåga i dessa ämnen.

Emma Frans bok ”Larmrapporten”, liksom en del vetenskapsjournalistik av henne och andra (vetenskaps)journalister, är ofta bra ingångar till en breddad vetenskaplig kunnighet.

Boken Larmrapporten innehåller f.ö. en checklista för att granska (inte minst vetenskapliga) påståenden. En förenklad version har getts ut som plansch i pdf av SLU.⁹²

När det kommer till att bedöma facklitteratur, vetenskapliga tidskrifter och liknande finns det på sina håll övergripande checklistor. På universitetens webbplatser kan man återfinna tips om hur man kan kontrollera vetenskapliga tidskrifter och förlag. Det finns även checklistor över hur man kan bedöma open access-tidskrifter, en fråga som blivit mycket förekommande under senare år, och som kan vara ett viktigt verktyg när tvivelaktiga forskningsartiklar inte sällan delas i stor skala på t.ex. sociala medier. En checklista som har en del likheter med Frans men med fokus på beteendevetenskapliga ämnen har skrivits av psykologen Jonas Hjalmar Blom.⁹³ SBU har en sida med några tips om vad man kan hålla koll på när forskning citeras. Listan kommer från ett nummer av SBU:s tidskrift Vetenskap & Praxis, som innehåller ytterligare några relevanta artiklar. Ett exempel från samma nummer är en artikel med tips om kritiska frågor man kan ställa om systematiska forskningsöversikter.⁹⁴ På en något mer ambitiös nivå ligger rapporten ”Forskningslitteracitet – en introduktion till att förstå, värdera och använda vetenskaplig kunskap.”, skriven 2017 för SKL och som ger en liten översikt kring flera bärande element i vetenskaplig kunnighet, den vänder sig specifikt till skolpersonal för att stärka deras möjligheter att kritiskt läsa och värdera forskning som berör deras yrkesroll.⁹⁵

Det har blivit ganska vanligt förekommande att lyfta fram förmåga att förstå statistik, och genomskåda statistiska fallgropar, som ett viktigt element i kritiskt tänkande av idag. Ämnet tas upp i Emma Frans bok, och även exempelvis i boken ”Kritiskt tänkande” går ett par kapitel in på detta område; ”Vetenskaplighet” av Mats Ingelström, och ”Nytta och fallgropar med statistik” av Mats

digitalisering/Grundskola/200_Kritisk_anvandning_av_natet/del_05/Material/Flik/Del_05_MomentA/Artiklar/D3_1-gy_05A_02_kallkritikidigitala.docx

92 https://www.slu.se/globalassets/ew/org/centrb/fu-food/publikationer/emma-frans-checklista-a5_utskrift.pdf

93 <http://www.ub.uu.se/publicera/open-access/bedoma-tidskrifter-och-forlag/>

<http://forskningsrelaterat.hb.se/2015/05/11/kvalitetsindikatorer-for-open-access-tidskrifter/>

”En guide för bedömning av facklitteratur inom beteendevetenskap”,

<https://www.jonashjalmarblom.com/blog/2018/8/7/checklista-fr-klkritik-en-guide-fr-bedmning-av-facklitteratur-inom-beteendevetenskap>

94 <https://www.sbu.se/sv/publikationer/vetenskap-och-praxis/vanliga-fallor-och-fel-nar-forskning-citeras/>

https://www.sbu.se/vop4_2018, nr 1-2 2018, https://www.sbu.se/globalassets/vop/vop_1_2_2018.pdf

95 <https://kvutis.se/wp-content/uploads/2017/10/Forskningslitteracitet-en-introduktion-till-att-forsta-vardera-och-anvanda-vetenskaplig-kunskap.pdf>

Engelström. Det finns också behändiga handböcker i ämnet.⁹⁶ I internationellt material kring kritiskt tänkande, och även ibland MIK/MIL, tas gärna detta spår upp.

Statistikkunnighet finns det en hel del spritt material för i landet. Några exempel: SCB har en del lärresurser med fokus på sitt eget statistiska material, inte minst med skolan som målgrupp och då med lärarhandledningar. Samhällsstatistik är ett ämne som gärna inbjuder till debatt och skilda påståenden så detta är en resurs som är värd att lyfta fram.⁹⁷ Läraren Peter M. Dahlgren har byggt upp sajten Metodguiden, främst ämnad för samhällsvetarstudenter, med en hel del pedagogiskt material kring vilseledande statistik och liknande. Där finns även en statistisk lathund för journalister, en checklista med kritiska frågor till vetenskapliga undersökningar m.m.⁹⁸ Mathleaks Läromedel har en sida med några tips om hur man kan granska statistik.⁹⁹ Det finns också intressanta checklistor kring exempelvis bedömning av opinionsmätningar eller statistiska undersökningar som främst vänder sig till journalister, men som även skulle kunna vara av intresse för en bredare allmänhet.¹⁰⁰ Konkreta övningar kring vilseledande statistik i aktuella ämnen finner man naturligtvis i en del lärresurser ämnade för skolan. Se t.ex. en rad övningar, med tydlig MIK-inriktning, hos Pedagog Trelleborg.¹⁰¹ Engelskspråkiga Wikipedia har några välgjorda artiklar i ämnet.¹⁰²

Stiftelsen *Gapminders* arbete kring att presentera och åskådliggöra statistik, i synnerhet kring sociala, ekonomiska och miljörelaterade frågor, bör lyftas fram i detta sammanhang. Arbetet utgår till stora delar från numera bortgångne Hans Roslings välkända gärning i dessa ämnen. Inriktningen kan ringas in med boken *Factfulness : tio knep som hjälper dig förstå världen*, skriven av Hans tillsammans med hans son och svärdotter. I boken ligger fokus på mindre kända och vanligen ganska positiv statistik gällande utvecklingen i bl.a. hälsofrågor i utvecklingsländer, som haft svårt att nå ut till en bredare allmänhet hos oss pga mediernas fokus på andra frågor, och olika bias-mekanismer hos oss människor. Frågorna kring bias utgår inte så mycket från kognitionsforskning men är ändå ett väl fungerande pedagogiskt angreppssätt, vad jag kan bedöma. *Gapminder* har utvecklat mjukvara som pedagogiskt åskådliggör komplexa statistiska skeenden

96 Exempel: "Statistisk verktygslåda", och "Bruk och missbruk av statistik : Handbok i tvivel för informationskonsumenter" (se litteraturlista).

97 <https://www.scb.se/dokumentation/statistikguiden/> , <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/sverige-i-siffror-for-larare/>

98 <http://metodguiden.se/>

99 https://mathleaks.se/utbildning/Granska_statistik

100 Checklista för journalister, <https://faktajouren.se/checklista-for-journalister-som-ska-rapportera-om-statistiska-undersokningar/>, <https://iis.se/docs/Checklista-for-journalister-som-skriver-om-Valspecialen.pdf>

Se även <https://www.dagenssamhalle.se/debatt/nu-gor-vi-det-lattare-att-tolka-opinionsmatningar-22588>

SVT/Ekot har en checklista för enkätundersökningar/opinionsundersökningar,

<https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=4097&artikel=5432899>

101 <http://pedagog.trelleborg.se/?p=3536> , <http://pedagog.trelleborg.se/?p=3136> , <http://pedagog.trelleborg.se/?p=2807> , <http://pedagog.trelleborg.se/?p=3005>

102 https://en.wikipedia.org/wiki/Misuse_of_statistics , https://en.wikipedia.org/wiki/Misleading_graph

över tid (olika länder utveckling exempelvis) och man har under en rad år utvecklat ett samarbete med bl.a. skolvärlden. På deras webbplats finns en hel del presentationer, handouts och lektionsplaner, och man kan själv ladda ned och arbeta med Gapminders verktyg för statistisk presentation. Där finns också enkla affischer med lathundar och tumregler för att granska statistiska påståenden och sina egna reaktioner på dem, mycket handlar om att lära sig genomskåda överdramatiserade framställningar om social utveckling m.m. Förlaget NoK har på sin sida en lärarhandledning till boken *Factfulness*, och boken erbjuds för närvarande gratis till alla landets gymnasieelever i tredje årskursen.¹⁰³

Här kan som referens hänvisas till några internationella exempel på detta område, som kan vara av intresse då de i några fall är ganska genomarbetade och tydliggör kopplingarna mellan kritiskt tänkande, (ibland) MIK och statistikkunnighet. I Storbritannien finns ett intressant initiativ med en fri online-kurs kring vilseledande statistik som drivs av Sheffield university, på plattformen Future Learn.¹⁰⁴ Vid University of Washington har man utarbetat kursen *Calling Bull - Data Reasoning in a Digital World*, den har sedan använts på många colleges i USA och även i en rad andra länder.¹⁰⁵ Europiska EAVI har sitt egentliga fokus på mediekunnighet (medier, källkritik, integritetsfrågor) men har även valt att lägga upp en del material kring data- och statistik-kunnighet, och länkar till en rad andra relevanta engelskspråkiga resurser. Exempelvis ett amerikanskt projekt i data/statistik-kunnighet för bibliotekarier. Man lyfter också fram visualiseringar av data som ett viktigt fält, både som ett alltmer kraftfullt verktyg för att förmedla data, och som ännu ett riskområde för mer oseriösa försök att påverka och övertyga.¹⁰⁶

I detta sammanhang är det svenska projektet *Datastory* värt att notera, som kombinerar tillgängliggörande av samhällsrelevanta data med innovativa visualiseringar, bl.a. behandlar de svensk politik och mediefrågor. Det kan ses som ett projekt som syftar till folkbildning i ett nytt format.¹⁰⁷

Litet i vårt ämnes utkant kan påpekas att det i Sverige och internationellt förs omfattande diskussioner kring allmänhetens tillgång till forskningsartiklar och liknande, ofta med koppling till

103 <https://www.gapminder.org/>, <https://www.nok.se/om-natur-kultur/nyheter/laromedel/factfulness-till-alla-gymnasieteor-i-sverige/>, <https://www.nok.se/titlar/allmanlitteratur-sakprosa/factfulness/>

104 <https://www.futurelearn.com/courses/media-data/2>

105 <https://callingbull.org/>, med kursavsnitten: Introduction to bull, Spotting bull, The natural ecology of bull, Causality, Statistical traps, Visualization, Big data, Publication bias, Predatory publishing and scientific misconduct, The ethics of calling bull., Fake news, Refuting bull.

106 <https://eavi.eu/resources-for-teaching-learning/>

<https://eavi.eu/likes-damned-lies-statistics-data-literacy-primer/>, om datavisualiseringar jfr exempelvis sajten *Information is Beautiful*, <https://informationisbeautiful.net/>

107 <https://datastory.org/sv/>

krav i enlighet med Open Science-ansatsen. I denna diskussion förs ofta ett antal relevanta frågor in, som kvalitativ forskningskommunikation, vetenskaplig kunnighet, problemet med s.k. rovtidskrifter etc. Här kan som ett exempel nämnas ett färskt paket med informationsblad från ORION Open Science.¹⁰⁸

Man kan gå vidare på ämnet vetenskapskunnighet i olika former. Här råder en balansgång med risk för att komma alltför långt från det egentliga MIK-fältet och istället närma sig vetenskaplig allmänbildning och olika former av ämneskunskap. Men det bör påpekas att problem som pseudovetenskap numera ofta tas upp i samband med ämnen som källkritik, propaganda, konspirationsteorier m.m., och samtidigt av naturliga skäl ofta möts med satsningar på bl.a. vetenskaplig kunnighet, och förmåga att navigera och granska vetenskapliga påståenden. Ofta återknyts till ännu en aspekt av kritiskt tänkande – argumentationsanalys och förmåga att identifiera argumentationsfel, logiska fallasier och retoriska knep. Man kan jämföra med boken Kritiskt tänkande (red. Sporrang, Tikkanen 2016) där förmågan kritiskt tänkande just definieras med de tre komponenterna: källkritik, analytiskt tänkande (t.ex. argumentationsanalys) och vetenskapligt tänkande (inkl. statistikkunnighet).

När det kommer till skolan finns det en del material kring dessa ämnen. Det finns även mer specialiserade lärresurser kring mötet mellan (natur)vetenskap och källkritik.¹⁰⁹

Det finns en rad publikationer av olika slag som kan ha relevant material. Man kan i detta sammanhang nämna exempelvis de olika vetenskapskollar m.m. som finns i dagspress. SvD har Vetenskapskollen av Emma Frans som granskar vetenskapliga och pseudovetenskapliga påståenden, Metro hade ett tag Hälsogranskaren som specialiserade sig på häls/mat osv. DN:s Fakta i frågan gjorde 2018 en stor artikelserie med djupgående genomgångar kring olika aktuella och ofta omdiskuterade politiska frågor med gedigna statistiska redovisningar m.m.

Internationellt finns det många intressanta resurser inom detta område. Inte minst olika projekt för att granska pseudovetenskapliga påståenden. I projektet Health Feedback granskar ett ganska nystartat internationellt nätverk av forskare påståenden kring hälsa och medicin, ett projekt som kommer ur ett liknande nätverk för granskande av klimatpåståenden, Climate Feedback. Ett annat

108 <https://www.orion-openscience.eu/node/201>, ämnena är: 1. Biohacking and DIYBio Research, 2. Career Benefits of Open Science, 4. Commercialisation of Research, 5. Communicating Animal Research, 6. Crowd Science, 7. Research Data Management, 8. Open Access, 9. Open Research Data, 10. Open Source and Software, 11. Pre-Registration, 12. Predatory Journals, 13. Preprints, 14. Public Engagement, 15. Reproducibility

109 Lärportalen har t.ex. en modul för gymnasiet - "Naturvetenskapens karaktär och arbetssätt" med bl.a. "Naturvetenskap och källkritik", https://larportalen.skolverket.se/LarportalenAPI/api-v2/document/path/larportalen/material/inriktningar/2-natur/Gymnasieskola/509-Naturvetenskapens-karakter-arbetssatt/del_07/Material/Flik/Del_07_MomentA/Artiklar/NT1_GY_07A_01_kallkritik.docx

större initiativ är Metafact, en ganska ny plattform som samlat ca 11 000 experter som besvarar läsarfrågor med vetenskaplig bäring i form av vetenskaplig crowdsourcing. Det finns flera andra internationella resurser kring granskning av klimatfrågor, med fokus på att bemöta pseudovetenskapliga påståenden, faktaresistens osv. Brittiska Carbon Brief har gedigna artiklar, och amerikanska Skeptical Science har ett omfattande, ofta lättillgängligt material som även behandlar kognitiva aspekter, argumentation och liknande. Man har även en lista på de 197 (!) vanligaste s.k. klimatskeptiska argumenten och hur de kan besvaras utifrån forskningsläget. En tacksam resurs som t.ex. lärare bör uppmärksammas på så länge inget motsvarande finns på svenska. Ett skeptiskt förhållningssätt, liknande VoF:s, finns t.ex. hos Skeptic. De har många genomgångar av olika påståenden som drar mot pseudovetenskap, och även en del resurser med enklare kurser, scheman och liknande, exempelvis ”The Baloney Detection Kit Sandwich”. En ovanligt utarbetad genomgång av logiska fallacies, argumentationsfel m.m. finns på en sida vid Texas university, i anknytning till en kurs i ”intellektuellt självförsvar”.¹¹⁰

Det finns sedan länge civila nätverk som arbetat för vetenskapliga perspektiv. Välkänd är organisationen *Vetenskap och Folkbildning (VoF)*, en förening med syftet att ”främja folkbildning om vetenskapens metoder och resultat. Vi vill också bekämpa felaktiga och ogrundade påståenden i frågor som kan avgöras vetenskapligt.”.

Varje år utser de årets folkbildare resp. förvillare, de har översatt ”The Debunking Handbook” av John Cook och Stephan Lewandowsky, som ligger fritt tillgänglig på hemsidan. Där har de även en egen affisch över de vanligaste argumentationsfällorna, samt en digital bok om Harry Potter och den Vetenskapliga metoden. VoF har dessutom en omfattande Facebookgrupp där vetenskapliga frågor diskuteras.¹¹¹

Närstående bloggen *Tankebrott* har också en del material kring argumentation, tankefel etc. Inte minst artikelserierna Logiska felslut och argumentationsfel, och Skeptikerskolan är genomarbetade, och går in på exempel på konspirationsteorier och pseudovetenskap. De är emellertid från 2009 och kan i något fall börja bli ålderstigna. Även tidningen *Folkvett* har haft en artikel med en genomgång av argumentationsmisstag, och en om källkritikens grunder, som finns tillgängliga digitalt.¹¹²

110 <http://healthfeedback.org/> , <https://climatefeedback.org/> , <https://metafact.io/> ,
<https://skepticalscience.com/argument.php> , <https://www.carbonbrief.org/> , <https://www.skeptic.com/> ,
<http://utminers.utep.edu/omwilliamson/ENGL1311/fallacies.htm>

111 <https://www.vof.se/> , <https://www.vof.se/wp-content/uploads/2012/10/argumentationsfel.pdf>

112 <https://tankebrott.wordpress.com/2009/01/17/logiska-felslut-och-argumentationsfel-del-1/>
Jfr artikeln ”Tio vanliga argumentationsmisstag” av Victor Moberger, i *Folkvett* nr 4, 2015, som finns tillgänglig här: <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1065244/FULLTEXT01.pdf> , <https://www.vof.se/wp-content/uploads/2012/03/Peter-Olausson-Källkritik-Folkvett-2017-1.pdf>

En liknande blogg som uppdateras kontinuerligt och ofta är bloggen *Faktoider* som pekar bland annat på pseudovetenskap och ogrundade påståenden i medieflödet. Som det står på bloggen, ”Försanthållna osanningar, halvsanningar och missuppfattningar.” Exempelvis granskas vilka aktörer som ligger bakom olika gratismaterial till skolan. Den vänder sig främst till vuxna och är inte sällan ganska rolig. Skolverket rekommenderar både VoF:s sida och bloggen *Faktoider* på en sida med tips på resurser kring källkritik.¹¹³

En Facebooksida och en mindre Facebookgrupp som står ganska nära VoF är *#ViÄrVetenskap* (600+ medlemmar) som anammat *#jagärhårs* arbetssätt men istället fokuserar på vetenskapliga frågor och att motarbeta pseudovetenskapligt material på Facebook.

Det finns initiativ som i ännu högre grad fokuserar på det vetenskapliga perspektivet, som knappast kan ses som omedelbart relevanta för denna inventering men som ändå kan nämnas eftersom de på olika vis är en reaktion på den oro för faktaresistens, vetenskapsfientlighet och liknande som blivit desto tydligare sista åren. De är också intressanta med sina bitvis nya arbetsformer för folkbildning och nätverkande kring kunskapspridning, och en del relevant material kring våra ämnen sammanställs även i dessa sammanhang.

March for Science, en serie demonstrationer och manifestationer för vetenskapens roll i samhället, hölls första gången 22 april 2017 i Washington som en reaktion på vad man upplevde som den nye presidenten Trumps vetenskapsfientliga agenda. Initiativet spreds snart över en lång rad länder, och i Sverige fångades det upp av *Vetenskap & Allmänhet*. V&A är en svensk ideell förening, med ett 80-tal medlemsorganisationer som universitet, institut, forskningsmyndigheter, muséer, studieförbund, och t.ex. VoF, Wikimedia Sverige m.fl., som sedan 2002 syftar till att främja dialog, samverkan och öppenhet mellan forskare och allmänheten. De lägger stor kraft på samtal om och kommunikation av forskning i nya former, på okonventionella arenor och med teman som berör, exempelvis Science Café och ForskarFredag. Ett årligt initiativ är ForskarFredags massexperiment som vänder sig mot skolan. 2017 utgjordes det av Nyhetsvärderaren, ett forskningsprojekt kring skolungdomars källkritiska förmåga gentemot nyheter i deras sociala medier, lett av forskaren Thomas Nygren från Uppsala universitet.¹¹⁴ Under 2018 genomfördes kampanjen ”Hur vet du det?” i Sverige, inför riksdagsvalet. Syftet var att stärka det vetenskapliga perspektivet i det offentliga samtalet och valrörelsen. Bakom kampanjen stod ett 80-tal organisationer och den samordnades av V&A. Kampanjens webbplats har en hel del resurser kring

113 <http://faktoider.blogspot.com/> Materialet är tematiskt presenterat på <http://www.faktoider.nu/>

Skolverket: <https://www.skolverket.se/skolutveckling/inspiration-och-stod-i-arbetet/stod-i-arbetet/resurser-for-undervisning-i-kallkritik>

114 <https://v-a.se/>

källkritik, vetenskapskunnighet m.m., varav det mesta tas upp på annan plats här.¹¹⁵ Ett av dessa material är filmprojektet Klartänkt, fyra filmer som utarbetats i ett samarbete mellan Nobel Center och SVT:s Mediebruket, med tematikerna vetenskaplig metod, källkritik, vetenskapshistoria, kritiskt tänkande och argumentationsfel.¹¹⁶

Ett annat intressant initiativ som syftar till att stärka banden mellan forskning och allmänhet är *ARCS-projektet*, ett samarbete mellan några universitet och V&A för att utveckla en nationell portal för att stödja svensk medborgarforskning, med listor över relevanta projekt, verktyg och råd för forskare som vill använda medborgarforskning. Man ska också undersöka svenska forskares syn på medborgarforskning, samt ta fram riktlinjer för datakvalitet, tekniska hjälpmedel, etik och kommunikation i medborgarforskningsprojekt.¹¹⁷

Konspirationsteorier

Ett erkänt besvärligt område är hur pseudovetenskapliga och konspirationistiska ståndpunkter kan bemötas, exempelvis i klassrummet. Det finns en del resurser kring denna problematik hos *Skolverket* och *Statens Medieråd*. Ett material värt att lyfta fram är *Expos* lärarhandledning ”Med myter som vapen”, en ganska utförlig genomgång både av kännetecknen på, och metoder för att bemöta och resonera i klassrummet kring konspirationsteorier.

Expo har utifrån arbetet med materialet ytterligare en del råd kring hur man bör och inte bör göra när man arbetar direkt med folk, exempelvis i klassrummet, som tror på specifika konspirationsteorier. Det kräver ett försiktigt, respektfullt och balanserat angreppssätt. *Expo* har just nu även ett projekt med fördjupande artiklar, *Mytkollen*, och undervisar även exempelvis om rasism och hur den tar sig uttryck i retorik och bildspråk, om högerextremism och radikalislamism.¹¹⁸

Med inriktning mot det naturvetenskapliga fältet har Linköpings universitet en resurssida med en del intressant material som också främst vänder sig till pedagoger, på temat ”Pseudovetenskap och det naturvetenskapliga klassrummet”.¹¹⁹

Statens medieråd har material kring konspirationsteorier, som inkluderar ett par podd-avsnitt

115 <https://hurvetdudet.nu/>

116 <https://www.iva.se/publicerat/klartankt--filmer-om-kritiskt-och-vetenskapligt-tankande-for-ungdomar/http://www.mediabruket.se/klartankt/>. De fyra filmerna är del av utbildningspaketet Klartänkt som tar avstamp i läroplanen och innehåller även en lärarhandledning, författare Siv Engelmark och Åsa Sundelin.

117 <https://medborgarforskning.se/>

118 <https://expo.se/fakta/resurser/med-myter-som-vapen> Se även t.ex.

<https://www.lr.se/lrplay/playarkiv/medmytersomvapen.4.14d452231611fec3b372ca4e.html>,

<https://skolvarlden.se/artiklar/sa-jobbar-du-med-konspirationsteorier-i-klassrummet>,

<https://www.lr.se/lrplay/playarkiv/kallkritikiennytid.4.12ddccb9160c25e5de69f0c4.html>

jfr <https://www.facebook.com/groups/kallkritik/permalink/497606560763555/>

119 <https://liu.se/artikel/pseudovetenskap-och-det-naturvetenskapliga-klassrummet>

på temat som ingick i en satsning våren 2018.¹²⁰

Det finns en del undersökningar kring svenskars och inte minst ungdomars inställning till konspirationsteorier, och även till pseudovetenskapliga påståenden, som bör vara av intresse i sammanhanget.¹²¹

Som på många andra områden har *Wikipedia*, i synnerhet engelskspråkiga versionen, en hel del relevant och ganska utförligt material på temat konspirationsteorier, pseudovetenskapliga teorier och liknande. Det finns poster med listor över dem, och ofta har de mer utbredda exemplen även egna poster med vanligen bra genomgångar och granskningar.¹²² För den som vill gå på djupet finns ett europeiskt forskarnätverk kring ämnet, med hemsida och bl.a. en omfattande bibliografi.¹²³

Wikipedia

Wikipedia, och *Wikimedia Sverige*, är en resurs som förtjänar uppmärksamhet. Plattformen är naturligtvis en strategisk plats där kvalitativt pedagogiskt material i våra ämnen bör få spridning, och relevanta uppslagsord vara väl genomarbetade. Redan har man på svenska språket bra ingångar kring ämnen som källkritik, och olika inslag i den nya floran av problem på nätet. Posten ”Källkritik” listar avgörande kriterier, definitioner, råd, länkar till varningslistor, tar kortfattat upp frågan om publikationers anseende och vetenskaplig evidens m.m. Även andra relevanta poster, som ”propaganda” är användbara. Wikipedias material är ofta av sådan kvalitet att man i olika sammanhang bör kunna tipsa om posterna och också göra sammanställningar med sådana tips.¹²⁴

120 <https://statensmedierad.se/nohate/jagvillaramigmer/vadarenkonspirationsteori.2866.html>

<https://statensmedierad.se/mik/vemardetsomstyrossomkonspirationsteorier.1923.html>

<https://statensmedierad.se/publikationer/poddar/del1lardigkannaigenenkonspirationsteorilangd45min.2791.html>

<https://statensmedierad.se/publikationer/poddar/del2saslarmanhalpaenkonspiratonsteorilangd30min.2657.html>

121 Vof/Demoskop gjorde 2015 en undersökning kring svenskars inställning till vetenskap, konspirationsteorier, medicin, övernaturliga fenomen. Expo/Ungdomsbarometern en liknande undersökning 2015/16. Och Metro/Yougov resp. Cambridge/Yougov gjorde liknande undersökningar 2018. Andra studier, t.ex. en i Frankrike, tyder på att det kan finnas en mindre grupp i samhället där tron på konspirationsteorier är utbredd och kan utgöra ett samhällsproblem, <https://www.vof.se/wp-content/uploads/2015/10/VoF-Unders%C3%B6kning-2015.pdf>

<https://www.dn.se/debatt/alltfor-manga-bar-pa-djup-misstro-mot-statsmakten/>

<https://www.metro.se/artikel/h%C3%A4r-%C3%A4r-konspirationsteorierna-som-flest-svenskar-tror-p%C3%A5>

<https://yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2018/12/14/brexit-and-trump-voters-are-more-likely-believe-co>

122 Se t.ex. <https://sv.wikipedia.org/wiki/Konspirationsteori>, https://en.wikipedia.org/wiki/Conspiracy_theory,

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_conspiracy_theories,

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_topics_characterized_as_pseudoscience

123 <https://conspiracytheories.eu/>, https://conspiracytheories.eu/_wp-content/uploads/2018/10/Bibliography-of-Conspiracy-Theory-Studies.pdf

124 Den engelska motsvarigheten är ofta imponerande gedigen när det gäller våra ämnen, några exempel: ”Fake news”, ”Internet troll”, ”Cyberbullying”, ”Gaslighting”, ”Astroturfing”, ”Sockpuppet (Internet)”, ”Post-truth politics”, ”Propaganda”, ”List_of_cognitive_biases”, ”Confirmation_bias”, ”Media bias”, konspirations/pseudovetenskapliga teorier, och frågor kring vetenskaplig evidens, metod och liknande.

Ett intressant parallellt initiativ är RationalWiki, ett huvudsakligen engelskspråkigt projekt som i wiki-form inventerar pseudovetenskap, konspirationsteorier, klimatfrågor, logik/argumentation etc. Emellertid är den svårbedömd eftersom redigeringsreglerna är mindre fasta än de på Wikipedia, exempelvis är sarkasm och humor tillåtna, https://rationalwiki.org/wiki/Main_Page

Wikipedia är alltså en viktig resurs i våra ämnen, som bör kunna användas med viss systematik av såväl skola som allmänhet.

Därtill kommer Wikimedia Sveriges pedagogiska arbete kring Wikipedia. Man har olika utbildningsprojekt för att lära människor att arbeta med och skriva för Wikipedia. Det finns instruktioner för hur lärare kan låta sina elever/studenter arbeta med plattformen, med källkritiska aspekter, kriterier för trovärdighet/verifierbarhet, redigeringsregler, upphovsrätt, citering m.m. och resurser/träning för pedagoger. Man har samarbetsprojekt med lärosäten, SLU och dess forskare och doktorander har t.ex. under flera år arbetat i organiserad form med att förbättra poster inom sina ämnen, även studenter skapar innehåll på plattformen, och ibland har de relevanta posterna numera sådan kvalitet att de kan användas som kurslitteratur. Även SBU har satsat på att bevaka kvaliteten på relevanta poster (främst det medicinska fältet) på svenska Wikipedia och man har väddat till kompetenta personer att själva göra liknande insatser efter förmåga.

Wikimedia arbetar med satsningar mot skolan (ffa gymnasium) för att skolklasser ska kunna ha projekt där de lär sig hur Wikipedia fungerar, och förbättrar/skriver nya poster på svenska. Ett projekt av den typen utförs sedan 2016 i samarbete med Nordiska museet kring kulturhistoriska ämnen.

Det har i internationell diskussion kring media literacy lyfts fram att Wikipedia är en utmärkt resurs för att ge unga (och vuxna) inblickar i och övning kring publicistik/etik, källkritik, informationssökning/värdering och liknande. Samtidigt är Wikipedia en lättillgänglig och åtkomlig kunskapsresurs i sig så länge relevanta poster håller god kvalitet. Att skola och allmänhet ges ingångar till att förstå och arbeta med plattformen, och att man försöker säkerställa kvaliteten, kan anses ha blivit mer angeläget nu när den används av flera av de stora plattformarna/sociala medierna som en standardreferens, exempelvis när material som bedöms vara problematiskt dyker upp i flödena och sökträffarna.¹²⁵

125 https://se.wikimedia.org/wiki/Wikipedia_i_utbildning
https://sv.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Anv%C3%A4nda_Wikipedia_i_undervisningen
https://sv.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Tr%C3%A4ning/F%C3%B6r_pedagoger/Resurser
https://se.wikimedia.org/wiki/Projekt:Wikipedia_i_utbildning_2019
https://sv.wikiversity.org/wiki/Wikipediakurs_f%C3%B6r_ambassad%C3%B6rer
https://outreach.m.wikimedia.org/wiki/Education/EduWiki_Campaign/sv
Om lärosätena se t.ex. <https://www.unt.se/asikt/debatt/du-kan-lita-pa-wikipedia-4689733.aspx>
SBU, <https://www.sbu.se/sv/publikationer/vetenskap-och-praxis/wikipedia-anvandsoch-dess-texter-om-halsa-behover-forbattas/>
Om pilotprojektet "Att skriva kulturhistoria på Wikipedia" läsåret 2017/18,
<https://www.nordiskamuseet.se/skolan/pagaende-projekt/att-skriva-kulturhistoria-pa-wikipedia>
Projektets sida,
https://sv.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Projekt_GLAM/Nordiska_museet/Kulturhistoria_som_gymnasiearbete

Sammanfattning och särskilt belysande exempel

Desinformation, propaganda – digital källkritik, MIK

I uppdraget att göra denna kartläggning har ingått att peka ut några särskilt belysande exempel på material och metoder i relevanta delar av MIK-området. Här finns en del avvägningar att göra. I den redan nämnda rapporten *Medie- och informationskunnighet i den digitala tidsåldern - en demokratifråga; kartläggning, analyser, reflektioner* lyfts ett antal aktörer och projekt fram som alla är värda uppmärksamhet. Men med föreliggande inventerings fokus på material som finns lätt åtkomligt för allmänheten i digital form får betoningarna ändras något. Att beakta är också att två av de nyckelord som ringar in kommitténs fokus; desinformation och propaganda, ger en något annan inriktning som dessutom kvalificeras av hur de idag används när man diskuterar det digitala samhällets utmaningar, jfr exempelvis ”computational propaganda”. Eftersom man alltmer hanterar frågor kring den mer generella förmågan kritiskt tänkande i anslutning till dessa frågeställningar så har även vissa komponenter från den inbegripits i diskussionen.

Kommentarstexten går ämnesvis igenom en rad aktörer med bäring på MIK-fältet och ämnena näthat, desinformation och propaganda. Det finns en del material som rör sig kring själva propagandabegreppet, vanligen är det då de mer klassiska ansatserna, ofta med historiska exempel, som då används. En mer samlad ansats kring vad man kan kalla ”computational propaganda”, och ”horisontal propaganda” mellan användare, kan behöva utvecklas framöver, men en hel del täcks av det man idag ofta kallar digital källkritik.

Det första huvudblocket i kommentarstexten tar upp ämnet källkritik, och digital källkritik, i vid mening. Källkritiken är till stora delar närmast ett klassiskt ämne, medan den digitala källkritiken till stora delar berör de förmågor som kan behövas för att granska digital information utifrån de problem som berörts ovan – hur man kan fundera över och granska avsändare, medium, manipulerat digitalt innehåll, trafik/flöden/sökresultat och liknande. Även avsnitten om sökkritik/algorithm och verktyg kan sägas tillhöra detta block, och frågor kring informationssökning och s.k. källtillit är relevanta i sammanhanget. Löpande i texten ges en del kommentarer om vad jag kan tycka saknas i det svenska materialet. Det handlar bl.a. om fler och mer genomarbetade checklistor och scheman/typologier, och om mer komplexa multimodala övningar, gärna utifrån aktuella exempel (vilket förutsätter kontinuerlig produktion). Det handlar också om behovet av bättre, och aktuella, översikter över nya utmaningar och möjliga verktyg vid digital granskning, bevakning av forskning, förändringar på och av plattformar m.m. i ett område som befinner sig i snabb förändring. Möjlig inspiration och exempel från internationellt håll lyfts fram, och tänkbara kommande pedagogiska

ansatser och metoder pekas också ut, som spelbaserat lärande och nätverksvisualiseringar. Man skulle också önska någon form av plattform där aktuell information kring den tekniska utvecklingen, diskussionen kring ”misinformation” osv finns tillgänglig för allmänheten, i synnerhet för pedagoger och liknande. Dyliga ansatser har förekommit på civil, och ofta ideell basis. Kanske det behövs någon form av forum, plattform el. dyl. där nyheter på området, och kanske också nyproducerade övningar, informationsmaterial m.m. sammanställs utifrån aktuella rön, iakttagelser m.m. (gärna med multimodal inriktning, och koppling till aktuella ämnen och populärkulturella fenomen). Jämför exempelvis nyhetsbrevet *The Sift* i USA, eller hur bloggen *Pedagog Trelleborg* arbetat.

Inledningsvis lyfts i kommentarstexten fram större aktörer med material som är relevant och ofta gediget, och med en ämnesmässig bredd, och som alltså tar upp flertalet av de olika ämnen som berörts. Ofta är skolan den huvudsakliga målgruppen. Några andra initiativ är intressanta då de öppnar för ett bredare arbete gentemot allmänheten i form av folkbildning och liknande.

Det ska understrykas att de myndigheter som i första hand producerat relevanta lärresurser under senare år har gjort ett gott arbete och har förhållandevis stora mängder relevant och ofta ganska nyproducerat material.

För skolan har inte minst *Skolverkets Lärportalen* gedigna resurser, i synnerhet ämnade för lärares kollegiala fortbildning. Materialet omfattar flertalet av de aktuella frågeställningarna, och kan sägas ha täckning över de tre grundläggande ämnena, desinformation, propaganda och näthat, och delvis av hur dessa yttrar sig i det digitala samhället.

Statens Medieråd har material både för skola och allmänhet, av god kvalitet. För skolan är främst spåren *Mik för mig* och *No Hate* de mest relevanta, men för den vidare mediekunnigheten också *Lär om medier* och *Journalistguiden*. Medierådet har aviserat att mer material är att vänta, under 2019 t.ex. kring *memer* i sociala medier.

UR (bl.a. *UR Skola*) har ett stort antal filmer och radio/podd-program på flertalet relevanta teman. Mycket är med inriktning på skola från förskola till gymnasium och vidare upp till lärarfortbildning, men annat, i olika programserier, är relevant för den bredare allmänheten. En del material läggs även upp på Youtube. Även en hel del av skolmaterialet torde vara användbart för en bredare allmänhet, men skulle behöva sorteras och presenteras tematiskt.

Internetstiftelsens Digitala lektioner har också gediget med i synnerhet lektionsförslag som vänder sig till skolan. Grundläggande digital källkritik är ett av de återkommande ämnena. Flera av IIS mer gedigna guider torde vara användbara för lärare, och elever i gymnasieålder och äldre. De behandlar främst säkerhet, integritet och näthat, men det finns även guider kring källkritik på nätet

och om algoritmer. En hel del av IIS material, inte minst guiderna, är gediget och vänder sig till en bredare allmänhet, och man har en hel del relevant övnings- och lektionsmaterial för både skola och vuxna.

Inom området digital källkritik och sökkritik kan man lyfta fram ytterligare några (inte enbart) skolinriktade aktörer. *Mikoteket/Martin Törnros* arbete är av intresse. De två spåren kring källkritik och sökkritik är välgjorda, gedigna, pedagogiskt upplagda, kombinerar information och övningar på ett fint vis och ger bra tips för vidare studier. De lämpar sig utmärkt för såväl skola som en bredare allmänhet.

Även *Viralgranskarens* arbete bör lyftas fram här. Deras samlade arbete har varit viktigt, de har flera mycket instruktiva artiklar och filmer kring digital granskning, och deras många konkreta granskningar följs ibland åt av redovisningar av metod, vilket gör dem pedagogiskt mycket användbara. I en del sådana fall får man inblickar i de heuristiska multimodala angreppssätt som ofta är nödvändiga när man står inför behovet av att granska något på t.ex. sociala medier. Ett urval artiklar och filmer skulle t.ex. lätt kunna ingå i kurspaket eller liknande, för såväl unga som vuxna.

I kommentarstexten lyfts även exempelvis bloggen *Pedagog Trelleborg* fram, där några IT-pedagoger gjort ett stort antal välgjorda övningar för skolbruk, ofta utifrån aktuella händelser, rapporter m.m. vilket är ett bra sätt att väcka intresse hos människor och mer direkt beröra deras vardag på nätet. Tyvärr förefaller bloggen nu vara under avveckling eller kraftig nedbantning.

Ovannämnda aktörer har ett ganska omfattande material som inte alltid är helt lätt att söka/orientera sig i. En tematisk inventering/länklista på någon form att portal skulle antagligen vara tacksam, än mer så om man även vill rekommendera smärre aktörers material.

Utöver den egentliga källkritiken (med utgångspunkt från desinformation och propaganda i deras moderna kontext) så är mediekunnighet och journalistik ett fält inom MIK som numera ofta understryks som en viktig komponent för människors förmåga att bedöma information, webbplatser, publicister m.m. Även på dessa områden finns en del material hos ovannämnda aktörer, men man kan också lyfta fram flera andra intressanta initiativ som även de främst vänder sig till skolan: Journalistguiden av *Mediekompas/Statens medieråd*, plattformen *Mobile stories* och och skolprojektet *Blankspot Project*. De två första har två nyskrivna gedigna lärarhandledningar kring journalistik, pressetik m.m. och detta är ämnen som är relevanta för nätanvändare både i rollen som kritiska nyhetskonsumenter och som aktiva skapare och spridare av material själva, på t.ex. sociala medier. Blankspot Projects satsning på väl utarbetade skolprojekt där man kombinerar information, övningar och att följa journalistiskt arbete på fältet är intressant, och mycket av

undervisningsmaterialet finns tillgängligt även för andra. Alla tre vänder sig främst till skolan men det är inte otänkbart att delar eller hela materialet även går att använda exempelvis i studiecirklar och liknande.

Kommentarstexten går vidare till angränsande problemområden som inte alltid självklart ligger inom MIK-fältet. Eftersom desinformation och propaganda idag ofta kan knytas till sådant som konspirationsteorier, pseudovetenskap, slarvig eller felaktig användning av statistik m.m. så inventeras även resurser kring dessa ämnen. De större aktörerna har, med fokus på skolan, en del resurser även kring dessa, och det finns ytterligare andra aktörer som på olika vis kompletterar. Här kan nämnas *Expos* lärarhandledning om konspirationsteorier i klassrummet. Om vi vidgar frågan till att gälla material som vänder sig till en bredare allmänhet så finns det därutöver olika nätverk och föreningar, exempelvis *VoF*, som arbetar mot pseudovetenskap, för ökad vetenskaplig kunnighet, och även för ökad kunskap kring argumentationsanalys, statistik-kunnighet m.m.

De olika möjligheterna att arbeta med *Wikipedia/Wikimedia* bör lyftas fram av flera skäl. Wikipedia har fått en anmärkningsvärd roll i vår dagliga informationsarkitektur, och den ökar alltmer nu när andra plattformar valt att använda Wikipedia som standardreferens, och dessutom som ”nödutgång” för problematiska ämnen. Kunskap om hur plattformen fungerar, och om dess styrkor och svagheter, bör därför spridas. Idag lämpar sig materialet kring Wikipedias redigeringsprinciper och liknande väl för främst skolarbete under lärares överinsyn. Man kan välja olika ambitionsnivåer med alltifrån en översikt och enklare övningar kring hur plattformen ser ut och fungerar, till att mer aktivt arbeta på plattformen, man kan t.o.m. skriva och redigera artiklar själv (helst under överinsyn av insatta lärare, Wikipediaambassadörer eller liknande) förutsatt att man lärt sig de ganska strikta principerna. En rad MIK-förmågor och kunskaper befordras, mediekunnighet – som journalistik, pressetik, källkritik, och informationskunnighet involveras på flera vis. De pågående pilotprojekten med gymnasieklasser som skriver artiklar i valda ämnen är spännande, och att forskare och studenter numera arbetar aktivt med plattformen torde vara en viktig väg för att säkra plattformens kvalitetsnivå på sikt. Man kan tänka sig många relevanta arbetsformer för intresserad allmänhet, med studiecirklar och liknande. De mest ambitiösa arbetssätten, med exempelvis tematiska projekt för skolklasser, är ganska resurskrävande men på de enklare nivåerna finns många möjligheter. En fråga som tillkommer är den om Wikipedia som en kunskapsresurs i sig. Under arbetet med kartläggningen har noterats att plattformen har många relevanta artiklar av god kvalitet, även här finner man t.ex. bra checklistor, definitioner, beskrivningar av relevanta problemområden osv. Studiecirklar, läspaket, listor på lästips och länkar m.m. bör kunna använda sig av relevanta

Wikipediaartiklar.

Näthat

Ämnet näthat har mötts av en hel del satsningar under en rad år. För skolvärlden finns en hel material hos de ovan nämnda aktörerna, här kan nämnas *Medierådets* ”No hate” och en del av *IIS* material. Därutöver finns det flera andra satsningar av andra myndigheter, och av olika nätverk och organisationer med bra material som ofta vänder sig till en bredare allmänhet, i synnerhet vuxna som befinner sig i ungas närhet (föräldrar, skolpersonal m.m.). Materialet behandlar ofta såväl näthat i dess olika former, och säkerhet, integritet m.fl. närliggande frågeställningar. Aktörer och initiativ som kan lyftas fram utöver de redan nämnda är Polisen, mucf, *Näthatshjälpen*, *Surfa lugnt*, *Tystnainte.se* och man kan även nämna *Säpo* (säkerhet), *nätsmarta* och *Nätprat*. Ämnet har också mötts av andra typer av intressanta civila initiativ, som föreningarna/nätverken *#jagärhär* och *Näthatsgranskaren*.

Kritiskt tänkande m.m.

När det kommer till ämnen som kritiskt tänkande – med bland annat argumentationsfel, statistik-kunnighet / visualisering av data, vetenskaplig kunnighet (t.ex. att på lekmannanivå bedöma vetenskapliga påståenden) finns också relevant material hos t.ex. Skolverket. För den bredare allmänheten får man ofta söka på annat håll, men det visar sig i inventeringen att det faktiskt finns en del intressanta resurser även på detta fält. Detta är ämnen som först ganska nyligen börjat tas upp mer konsekvent i samband med MIK, källkritik m.m.

Lite i ämnets utkant har vi problemet med hur man mer konkret motarbetar faktaresistens, konspirationsteorier m.m. Detta gränsar till ämnen som pedagogik, kognitionspsykologi m.m. Problemet är komplext men många lärare och liknande grupper ställs inför det i sin yrkesvardag. Ett projekt som berört detta är *Expos* lärarhandledning ”Med myter som vapen”, som tar upp en del relevant forskning på temat, har ett antal goda råd, och dessutom har Expo varit runt i skolklasser och lärargrupper i landet med materialet och gjort värdefulla erfarenheter kring det. Det finns ytterligare färsk svensk forskning kring exempelvis det näraliggande ämnet extremism i klassrummet, och förhoppningsvis kommer detta att leda till mer lärresurser framöver.

I ämnets utkant finner vi också en rad intressanta initiativ när det kommer till folkbildnings-satsningar kring vetenskaplig kunnighet och liknande. Man kan exempelvis lyfta fram de nätverk och kampanjer som växt fram med *Vetenskap & Allmänhet*, och arbetet av *Vetenskap och Folkbildning (VoF)* och dem närstående aktörer. Pågående satsningar på medborgarforskning är också intressanta. Men en del av detta kan kanske anses ligga litet väl långt från MIK-ämnet

centrala komponenter. Däremot kan framhållas att en del av det material VoF och närstående aktörer när det kommer till pseudovetenskap, argumentationsfel, kritiskt tänkande och liknande bör vara tacksamt att använda i folkbildningsorienterade MIK-insatser.

Den bredare allmänheten

När det kommer till frågan om resurser som vänder sig till en bredare allmänhet så blir materialet överlag mer svårnavigerat. Antagligen kan en del av de stora aktörernas material användas även i andra sammanhang. Statens Medieråd har en del som vänder sig till allmänheten, och med någon form av organiserad vägledning finns det en hel del att hämta även hos Skolverket (t.ex. mer ingående informationstexter), hos UR (UR Skola m.m.), och därtill finns en hel del aktörer med intressant material som mycket väl kan användas av vuxen allmänhet i olika sammanhang (Mikoteket, Viralgranskaren, VoF, resurser, checklistor m.m. på webbplatser som tillhör bibliotek, universitet m.m.).

Det finns uppenbarligen en hel del relevanta resurser i Sverige kring denna inventerings ämnen. Det avgörande problemet är att allmänheten bör ha tillgång till en aktuell och tematisk sammanställning av befintligt material, med förslag till paket med material och länkar för kurser, studiecirklar, intresserad allmänhet m.m. på någon form av portal eller liknande, som helst ska hållas aktuell och uppdateras över tid. Idag finns, undantaget möjligen skolvärlden, ingen aktör med något sådant i mer genomarbetad form, även om det finns mer ambitiösa länksamlingar hos t.ex.

Folkbildningsnätet och *Alle fonti*. Webbplatsen *Folkbildningsnätet*, för folkhögskolor, har en hel del genomtänkta tips på resurser i sina tematiskt organiserade tips kring massmedier, källkritik, informationssamhället, informationssökning osv. Man kan också nämna Facebookgruppen *Källkritik, fake news och faktagranskning* där stora mängder aktuella artiklar, forskning, evenemang, tips på material delats sista åren, men materialet finns inte organiserat i någon sökbar ordning, sorterat efter relevans eller liknande.

Möjligen kommer denna bild att ändras när de pågående satsningarna på området inom exempelvis biblioteksvärlden börjar ge ordentligt utslag inom något år. Detta arbete bör följas noga. En följdfråga är givetvis hur allmänheten ska veta var de ska söka en sådan samlingssida. På sikt bör rekommendationer till denna typ av resurser samordnas hos olika aktörer som relevanta myndigheter, bibliotek, skolverksamheter m.m.

Särskilda behov

En fråga som är relevant i sammanhanget rör människor med särskilda behov, som lätt hamnar i en

problematisksituation i samband med våra frågeställningar. Att navigera, värdera, kritiskt granska, använda granskningsverktyg osv är inte alltid lätt för normalanvändaren och en ännu större utmaning exempelvis på ett främmande språk, för digitalt ovana eller för människor med olika typer av funktionshinder - det kan gälla alltifrån en synskada till en neuropsykiatrisk funktionsnedsättning. Ett par aktörer har en del material på andra språk, eller som är anpassat på olika vis:

- Statens Medieråds material har några inslag av texter på engelska och arabiska, och webbverktyget Koll på nätet, med fokus på näthat och liknande, är anpassat för elever med neuropsykiatriska funktionsnedsättningar.

- UR har till delar versioner av sina program anpassade för människor med syn- resp. hörselnedsättningar.

- Biblioteksatsningen Bibblan bildar har digitala läresurser för digitalt ovana; äldre, personer med annat modersmål än svenska och personer med olika typer av funktionsnedsättningar. Ämnesinriktningen är grundläggande MIK och digital kompetens.

Man kan nog räkna med att inte minst biblioteksverksamheterna under den närmaste framtiden kommer att utveckla mer material med fokus på tillgänglighet för grupper med särskilda behov. När det kommer till frågan om tillgänglighet kan påpekas att nya riktlinjer för statliga webbsidor är ganska långtgående och material från myndighetshåll kommer troligen att bli väl anpassat för sådana behov under de kommande åren.

Som en möjlig farhåga kan nämnas att den här typen av tillgänglighet inte alltid är prioriterad hos privata aktörer, utvecklare av digitala granskningsverktyg m.m. även om användarvänlighet i vid mening för närvarande befinner sig i ett språng framåt. Just nu sker mycket innovation på dessa fält, pådriven av stora behov hos allmänheten, men det finns en risk att människor med särskilda behov inte sätts i fokus för denna utveckling.

Hur presentera särskilt belysande exempel? Några exempel.

De stora aktörernas (Statens medieråd, Skolverket, IIS m.fl.) material bör kunna presenteras med bilder på de olika spårens webbplats, en lista över några relevanta ämnen/ämnesord, och att man visar hur det kan se ut när man går in på ett specifikt material. Det kan exempelvis vara av intresse att se exempel på hur Skolverkets Lärportalen kan innehålla en del intressanta och ganska djupgående informationstexter kring olika ämnen, som inte uteslutande vänder sig till lärare. Exempel på IIS ofta gedigna guider bör också vara av intresse.

Viralgranskarens arbete kan exemplifieras på olika vis. En möjlighet är att lyfta fram något exempel på en mer omfattande och metodologiskt redogörande artikel, som det givits exempel på. De har också numera samlat ihop sina resurser på en överblickbar webbsida som kan visas.

UR:s omfattande material kan också presenteras på olika vis. En bild/lista på sökträffar kring något relevant ämnesord kan vara tacksam, och några exempel på innehållets bredd – från korta instruktionsfilmer för unga till exempel för fortutbildning för lärare (ex. Didaktorn) och fördjupande program för allmänheten (t.ex. Samtiden). Om tid finns kanske man kan visa små avsnitt ur en eller ett par filmer.¹²⁶

Wikimedia Sveriges arbete torde kunna presenteras med bilder på deras webbsidor med resurser för lärare, och delar av deras egna presentationer av pågående utbildningssatsningar m.m. Wikipedias gedigna artikelmaterial kan presenteras med ett par bildexempel från relevanta uppslagsord, en del sådana tas upp ovan i kommentarstexten. Det bör nämnas/exemplifieras att den engelska versionen i en del fall är mer gedigen än den svenska.

Arbetet av aktörer som Mikoteket bör också kunna presenteras med en bild på någon av desras resurssidor, för att illustrera det kompletta upplägget med informationstext, övningar och tips på vidare material.

Flera av de resurssidor kring näthat som tagits upp har gedigna och rika webbplatser där själva utformningen med olika resurser är en del av konceptet. Även dessa bör antagligen presenteras med åskådliggörande bilder av webbplatsen och dess struktur.

När det gäller civila initiativ, nätverk och liknande är presentationsfrågan kanske något mer komplicerad. En Facebookgrupp som Källkritik, fake news... eller föreningarna/nätverken Näthatsgranskaren och #jagärhär bör antagligen kombinera en bild av gruppens sida med exempel på statistik på verksamheten eller på intressanta exempel på inlägg. VoF:s verksamhet sker på flera olika forum och i olika former, och illustreras kanske bäst med en förteckning över olika inslag i deras verksamhet och resurser de erbjuder.

¹²⁶ Ett intressant exempel på kommenterande material: Didaktorn 86, "Kritik av källkritik", som tas upp i propaganda-avsnittet ovan, <https://urskola.se/Produkter/199129-Didaktorn-Kritik-av-kallkritik>